

शा.भा.
७०

५

वश्चदृश्यतइति अतउत्तरं पठति श्रीयावदधिकारमवस्थितिशधिकारिकाणां नास्माभिः सर्वेषां तानिनां देहपातसमये सुकृत
दुकृतयोर्विनाशउक्तः अपितु येषां ज्ञानिनां देहपातानंतरं मर्चिरादिगतिः प्राप्ता तेष्वां देहपातसमये सुकृतदुकृतसि
रुक्ताः वशिष्टादीनां त्वाधिकारिकाणां न देहपातादंतरं मर्चिरादिगतिप्राप्तिः प्रादुर्भूत्याधिकारस्यासमाप्तत्वात् तेषां कर्म
विशेषाणां अधिकारविशेषं प्राप्तानां यावदधिकारसमाप्तिपर्यंतं कर्म न क्षीयते प्रारब्धस्य कर्मणा नो ग्रादेव ज्ञेयः अत आधि
कारिकाणां तदार्थं कर्म यावदधिकारमवतिष्ठते अतस्तेषां न देहपातादंतरं मर्चिरादिगतिप्राप्तिः श्री अनियमः स
र्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् उपकारत्वादिषु ये वृथासने धृतिरादिकागतिः श्रूयते किं तन्निष्ठा नामवत
द्यावत्प्रप्राप्तिरुत सर्वेषां ब्रह्मोपासननिष्ठानामिति संशये इतरं च नामानात् ये चेमेरएष्य श्रद्धां तप इत्युपासने च
ज्ञासत्यमुपासते इतीत्ये सकलब्रह्मविद्योपस्थापकत्वे ब्रह्मणाभावाच्च तन्निष्ठानामेवेति प्राप्ते धिधीयते प्रणि
यमइति सर्वेषां सर्वोपासननिष्ठानां तमेव गंतव्यत्वात् तन्निष्ठानामेवेति नियमो नास्ति सर्वेषां तयेव हि गमने सति
शब्दानुमानाभ्यां श्रुतिसिद्धिभ्यामविरोधः अन्यथा विरोध एवेत्यर्थः श्रुतिस्तावच्छ्रद्धादोग्यवाजसनेयकयोः पंचा
ग्निविद्यायामर्चिरादिमार्ज एतसर्वं ब्रह्मोपासननिष्ठानां गमनमाह य एव मे तद्विदुर्य चेमेरएष्य श्रद्धां सत्यमुपासते ते
द्विषमभिसंभवंतीति वाजसनेयके तद्यत्स्ये विदुर्य चेमेरएष्य श्रद्धां तप इत्युपासते ते चिदमभिसंभवंतीति छंदोग्ये इ
त्ये विदुरिति पंचाग्निविद्यानिष्ठानां ये चेमेरएष्य इत्यादिनां श्रद्धा पूर्वकं ब्रह्मोपासीनां श्रद्धादिपूयार्चिरादिकागतिरूपदिश्य
ते सत्यं वाजसनेयके ब्रह्मसत्यत्वे व विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं वाक्यं ब्रह्मसत्यं विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं वाक्यं तपसः
शब्दाभ्यां ब्रह्मैवाभिधीयते श्रद्धा पूर्वकं ब्रह्मोपासनं चान्यत्र श्रुतं सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपक्रम्य श्रद्धा

Rec. 148 682

इनामन्वयोवर्णीनीयः कौषीतकिवाक्ये तत्सुकृतदुष्कृते धुनुत इति चरमश्रुतो वाक्यावयवः स एतदेव यानं पंचानमाप
द्येति प्रथमश्रुतावयवात्प्रागनुगमयितव्य इत्यर्थः अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते श्रीगतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यादिति
शोधः पुनस्तदुक्तं योरेकदेशस्य देहविद्योगकाले हानिः शेषस्य च पञ्चादितुभयथा कर्मक्षये सत्येव गतेरर्थवत्त्वं देव
यानगतिश्रुतेरर्थवत्त्वमित्यर्थः अन्यथा हि विरोधः देहविद्योगकाल एव सर्वकर्मक्षये सत्येव शरीरस्यापि नाशः स्यात्
यास्तिके वृत्तस्यात्मनो गमने नोपपद्यते अत उक्ताति समये विदुषीनिः शेषकर्मक्षयो नुपपन्नः तत्रोत्तरं श्री उपपन्न
स्तत्त्वस्यापि पक्षे लोकोक्तं श्री उपपन्न एवोक्तांतिकाले सर्वकर्मक्षयः कथं तत्त्वज्ञानार्थोपलब्धेः क्षीणकर्मणो व्याधिर्भूतस्य
रूपस्य देहसर्वधूल्यस्यापि पलब्धेः परं योतिरुपसंयद्य सैनरूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति न ह्यनर्की डनरममाताः स
स्वराडभवति तस्य सर्वधूलोकेषु कामचारो भवति स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिषु देहसंबंधारण्योर्ध्वपलभ्यते अतः क्षी
णकर्मणोऽपि सत्त्वशरीरयुक्तस्य देवयानेन गमनमुपपद्यते कथं सत्त्वशरीरमप्यारंभककर्म नाशो वतिष्ठते इति चे
त्तद्विद्यामाहात्म्यादिति ब्रूमः विद्या हि स्वयं सत्त्वशरीरस्यानारंभिकमि प्राकृतसुखदुःखोपभोगसाधनस्थूलशरीरस्य
सर्वकर्मणां च निरवशेषक्षये पितृफलभूतवृत्ताप्राप्तिप्रदानाय देवयानेन पद्येनं गमयितुं सत्त्वशरीरं स्यादप्यति
यथा लोकेषां स्यादिसमृद्धार्थं मारुते तडाकादिके मध्ये तु पुनर्दिष्टादिषु विनष्टेषु पितृदेवतडाकादिके मशितिले क
वं नस्तत्र पानीयपानादिकं कुर्वन्ति तद्वत् अथ स्यात्तानि नासात्कृतं परतत्त्वानां देहपातसमये कर्मणां निरवशेष
क्षयाद्देहपातादूर्ध्वसत्त्वशरीरमात्रं गत्यर्थं मनुवर्त्तते सुखदुःखानुभवेन विद्यत इति यदुक्तं तन्नोपपद्यते वशिष्ठायां
तरतमा प्रभृतीनां साक्षात्कृतपरतत्त्वानां देहपातादूर्ध्वदेहांतरसंभ्रमः पुनर्जन्मविषयादिनिमित्तसुखदुःखानुभ

७१

२

तच्चानानन्ददाकारं ब्रह्मानुसंधेयमित्यस्य तत्त्वादीनामानन्ददिवत् ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यन्तर्भावात् सर्वव्यापि विद्यासु तथै
व ब्रह्मानुसंधेयमिति गुणानां प्रधानानुवर्तित्वे दृष्टान्तमाह ओपसदवदिति यथाजामदग्मचत्तरात्रपुरोडाशयुपसद्गुणभूत
सामवेदपठितोऽग्निर्वै होत्रं वेत्यादिको मंत्रः प्रधानानुवर्तितया याजुर्वेदिके नोपांशुः श्रुत्वेन प्रयुज्यते तदुक्तं प्रथमे कोडे गु
णमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थं त्वान्मुख्येन वेदसंयोग इति नन्वेवं सर्वसुब्रह्म विद्यासु ब्रह्मणः एव गुणित्वात् गुणानां च प्रधाना
नुवर्तित्वात् सर्वकर्मसर्वजंघः सर्वरस इत्यादि गुणजातस्य प्रतिविद्यं व्यवस्थितस्याप्यव्यवस्थास्यान्नाह श्री इयममन
नात् ० आमननमाभिमुख्येन मनने चित्तने आमननादेतोरियदेव गुणजाते सर्वत्रानुसंधेयत्वेन प्राप्ते यदस्य तत्त्वादि
विशेषितमानन्ददिकं येन गुणजातेन विना ब्रह्मस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्यानुसंधानं न संभवति तदेव सर्वत्रानुवर्तनीयं तत्रै
यदेवेत्यर्थः इतरेतु सर्वकर्मत्वादयः प्रधानानुवर्तिनोपि चिंतनीयेत्येन प्रतिविद्यं व्यवस्थिताः श्री अंतर्गता भूत आमव
त्त्वात्मेनोपपत्त्याभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् श्री ब्रह्मदारण्यके उपस्तप्रश्न एवमाज्जायते यत्साक्षादपरोक्षादुल्ल
यः प्रात्मा सर्वांतरस्तमेव्याचक्ष्वेति तस्य प्रतिवचनं यः प्राणेन प्राणितिसत्प्रात्मा सर्वांतरोयोपानेनापानितिसत्प्रात्मेत्या
दि अनुष्ठेन तेन पुनः ८७ प्राह न दृष्टेर्दृष्टारं पश्ये न श्रुतेः श्रोतारं श्रुत्युपानमतेर्मतां मन्वीथान विज्ञातिर्विज्ञाता
रं विज्ञानी या एष त आत्मा सर्वांतरो तोन्यदर्शमिति तथा तदनंतरं कहेत्प्रश्ने चैव माज्जायते यदेव साक्षादपरोक्षा
दुल्लयः प्रात्मा सर्वांतरस्तमेव्याचक्ष्वेति प्रतिवचने च योशनायापि पासे शोके मोहं जशं मत्सु मत्येति एवं हेतमात्मानं विदि
त्वा ब्रह्मणाः पुत्रेषणया श्रुत्याद्यतोऽन्यदर्शमित्यंतं तत्र संशय्यते किमनयो विद्याभेदे स्तिनेति वेति किं मुक्तं भेद इति
कुतः रूपभेदात्प्रतिवचनभेदात्पुंभिद्यते प्रश्नस्यैकरूपेपि प्रतिवचनप्रकारे हि भेदेनोपलभ्यते सर्वत्र प्राणादीनां कर्त्ता सर्वत

सर्वास्तु वलविद्याश्च न संशेयाः उत यत्र श्रूयन्ते तत्रैवेति किं युक्तं यत्र श्रुतास्तत्रैवेति कुतः विद्योतरस्य रूपभूता

तेव विजिज्ञासितव्येति स्मृतिरपि अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः धरमासा उत्तरायणं तत्र प्रयातागच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इति
सर्वेषां ब्रह्मविदामनेनेव मार्गे एव गमनमित्याह एवं ज्ञातौ यकाः श्रुतिस्मृतयो ब्रह्मः सन्ति एवं सर्वं विद्यासाधार
णीयं गतिः प्राप्तेर्योषकोशलं विद्यादायन् द्यति अक्षरं धियां त्ववरोधः सामान्यतया वा व्याप्ता योपसदवत्तदुक्तम्
ब्रह्मदारण्यके श्रूयन्ति एतं द्वैतद्वन्द्वं गार्गि ब्रह्म एव अभिवदन्त्यस्यूलमन एव द्रुस्वमदीर्घं मनो हितमस्ते ह मय्य
यमतमोऽवाद्यानां काशमसंगमरसमगंधमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनो तेजस्कमग्राह्यममुखमपात्रमनंतरमवा
ह्यं न तदप्रति किंचन एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्या चंद्रमसौ विध्यतौ तिष्ठत इति तथा प्राथर्वणे अथ य
शयया तदक्षरमधिगम्यते यत्तददृश्यमग्राह्यमश्रोत्रमवलम्ब्य श्रुतं तदपाणिपादमिति तत्र संशयः किमिमे
क्षरं शब्दं निदिधिव ब्रह्म सर्वं धितया श्रुता अस्थूलत्वादयः प्रपञ्चप्रत्यनीकितारूपानां गुणानां विद्यांतरस्य रूपत्वे प्र
प्रमाणभावात् प्रतिषेधरूपाणामेषां गुणानामानंदादिवत्स्वरूपावगमोपायत्वाभावाच्च आनंदादिभिरवगत
स्वरूपे हि ब्रह्मणि स्थूलत्वादयः प्रपञ्चधर्माः प्रतिषिध्यन्ते निराशं वनप्रतिषेधायोगात् एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे अक्षर
धियां त्ववरोध इति अक्षरं ब्रह्म सर्वं धिनीनामस्थूलत्वादिधियां सर्वं ब्रह्मविद्याश्च वरोधः संग्रह इत्यर्थः कुतः सामा
न्यतया वा व्याप्तं सर्वेषां सनेषां स्यादक्षरस्य ब्रह्मणः सामान्यत्वादस्थूलत्वादीनां तत्त्वरूपप्रतीतौ भावाच्च एतदुक्तं
भवति असाधारणकारिणा अहं नैव केवलानेदादिब्रह्मणो साधारणसाकारमुपस्थापयन्ति प्रत्यगात्मन्यप्यानंदादेर्वि
द्यमानत्वात् हेमप्रत्यनीको ह्यनंदादिब्रह्मणो साधारणरूपं प्रत्यगात्मनस्तु स्वतो हेयविरहितोपि विषयसंबंधयोग्यता
स्ति हेमप्रत्यनीकत्वे चेद्विद्विदात्मके प्रपञ्चधर्मस्तस्थूलत्वादिविपरीतरूपमयो साधारणकारिणस्तानुसंदधतौ स्थूलत्वादिविशेषि
दिवस्तु नो ग्रहणं ३

शा.भा.
ल.
७२

3

न माह न दृष्टे दृष्टा तं पर्येति त्यादिना इन्द्रियाधीनानां दर्शनं अवलम्बनं विज्ञानानां कर्तारं प्रत्यगात्मानं प्राणनस्य
कर्तृत्वेनोक्तं इति न मनो ध्यास्तस्य सुषुप्तिमूर्च्छादौ प्राणनादेरकर्तृत्वात् को विवात्मात्कः प्राणनात्तदेष प्राकाशश्च
न दो न स्यादिति सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वे परमात्मन एव अन्यत्र श्रुतं अतः पूर्वप्रश्नप्रतिबन्धने परमात्मविषये एव मुत्तरेऽपि
प्रश्नायाद्यतीतत्वस्य परमात्मा साधारणत्वादुभयत्र श्रुतौ न्यदर्शने मित्युपसंहारश्चेकरूपः प्रश्नप्रतिबन्धनावृत्तितु
हेत्तुन प्राणिप्राणनहेतोः परस्य ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनाय तत्र दृष्टांते माह उपदेशवदिति यथासिद्धिद्याया
मुत्तमादेशप्रादुप्य इति प्रक्रांते सदुपदेशो भगवांस्त्वमेवैतदुच्यते इति भूय एवमा भगवान् विज्ञापयत्विति प्रश्नस्य एवो
ऽपि मेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमिति प्रतिबन्धनस्य च भूयो भूय आह्वयः सतो ब्रह्मणस्तत्तन्माहात्म्यविशेषप्रतिपादनस्य
दृश्यते तद्वत् अतएव स्येव सर्वान्तरभूतस्य ब्रह्मणः हेत्तुन प्राणिप्राणनहेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन रूपैक्यद्विष्टेक्यमथ
स्यात् यद्यप्युभे प्रश्नप्रतिबन्धनपरब्रह्मविषये तद्विषयविद्याभेदोऽवर्जनीय एकत्र सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेनोपास्यमित्तर
त्राशनायाद्यतीतत्वेनेत्युपास्यगुणभेदेन रूपभेदात्प्रष्टुमेदाच्च पूर्वत्र सुखस्तः प्रष्टा उत्तरत्र तु कहेत्व इति तत्राह श्री
कृष्णः तस्यैव विद्यां दत्तिहीनं तत्र श्री नारायणविद्याभेदः प्रश्नप्रतिबन्धनाभ्यामेकरूपार्थविषयाभ्यामेकेन च विधि
पदेनैकवाक्यत्वप्रतीतिः प्रश्नद्वयं तावत्सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मविषयं द्वितीये प्रश्ने यदेव साक्षादपरोक्षानुसूय
आत्मासर्वान्तरात्मत्वकारश्च पूर्वत्रोपस्तेन दृष्टगुणविशिष्टब्रह्मविषयत्वं कहेत्वेन प्रश्नस्यावधारयत्तिप्रतिबन्धने चोभ
यत्रैव तत्रात्मासर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मविषयमेकरूपमेव विधिप्रत्ययश्चोत्तरत्रैव दृश्यते तस्माद्वा
ल्लणः पांडित्यनिर्विद्योवात्यनेति षासेदिति एवं सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मेकविषयत्वे द्वयोरवध्यते सत्येक

संवाद्य निरहंकारतया

७२

रात्मत्वेनोच्यते पराशनायापिपासादिरहितः अतः पूर्वत्र प्राणिनां देहेन्द्रियबुद्धिमनः प्राणव्यतिरिक्तः प्रत्यगात्मोच्यते परत्र
तु तदतिरिक्तो शनायापिपासादिरहितः परमात्मा अतो रूपेण धर्तृभूतग्रामवत्तत्त्वं प्रत्यगात्मनस्तस्य भूतग्रामस्य सर्व
स्यांतरात्मत्वेन सर्वांतरत्वमप्युपपन्नं यद्यपि प्रत्यगात्मनः सर्वांतरत्वं भूतग्राममात्रपिहितत्वेनापेक्षिकं तथापि तदे
वग्राह्यं अन्यथा मुख्यतया रात्मपरिग्रहलोभात् परमात्मस्वीकारे प्रतिवचनभेदेनोपपद्यते प्रतिवचनं हि पूर्वत्र प्रत्यगा
त्मविषयं परमात्मनः प्राणित्वाया नित्त्वाद्यसंभावात् परंच परमात्मविषयं प्राणायाद्यतीतत्वान्नदिदमाशंकते
तराभूतग्रामवत्त्वात्मनोऽन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेदिति अंतरासर्वांतरत्वेन प्रथमप्रतिवचनं भूतग्रामवत्त्वा
त्मनः भूतग्रामवान् तदंतरः स्वात्मा प्रत्यगात्मा सर्वांतरइत्युच्यते इत्यर्थः अन्यथायः प्राणेन प्राणित्योशनाया
पिपासद्यतीतइति प्रतिवचनभेदानुपपत्तिरिति चेत् अत्रोत्तरं नेति न विद्याभेदइत्यर्थः उभयत्र परविषयत्वात् प्रश्नप्र
तिवचनयोस्तथा हि यत्साक्षादपरोक्षद्वयं यथात्मास्वीतरइति प्रश्नस्तावत्परमात्मविषय एव ब्रह्मशब्दस्य पर
मात्मासाधारणत्वेपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचिदुपचरितप्रयोजदर्शनात्तद्व्यावृत्त्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थं यत्साक्षाद्
नेति विशेषणं क्रियते अपरोक्षत्वमपि सर्वदेहासर्वकालसंबन्धित्वं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति अनंतत्वेन वगतस्य परमात्म
न एवोपपद्यते सर्वांतरत्वमपि यद्यपि ब्रह्मैतिष्ठन्यद्विद्या अंतरइत्यारभ्य यथात्मनितिष्ठन्नात्मनो तदइति सर्वांतर्यामि
णः परमात्मन एव संभवति प्रतिवचनमपि तथैव परमात्मविषयं यः प्राणेन प्राणिनीति निरूपाधिकं प्राणनस्य कर्तृत्वं परमात्म
न एव प्रत्यगात्मनः सुषुप्तोप्राणनेप्रतिकर्तृत्वाभावात् एवमज्ञानतो ह्यस्तेन प्राणने कर्तृत्वमात्रं मन्त्रानेन प्रत्यगात्मनोपि
साधारणत्वं प्रतिवचनस्य मत्वा अनुष्ठेन पुनः पृष्टं प्रतिप्रत्यगात्मनो व्यावृत्ते निरूपाधिकत्वेन प्राणनस्य कर्तारं परमात्मा

शा.भा.
त.
७३

4

देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते तद्यो हं सो सौ यो सौ सो ह मिति वाक्ये जीव परयोर्व्यतिहारानुसंधानं प्रतिपाद्यते इत्या
हुः तत्सर्वं खल्विदं ब्रह्म एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमसीत्यवगतं सर्वात्मभावविषयत्वादस्य वाक्यस्य नात्र प्रतिपादनीयम
पूर्वमस्तीत्यनादरणीयं तत्तु वक्ष्यत्यात्मैतितत्परायणं त्रिग्राह्यं त्रिचेति न च सर्वात्मत्वानुसंधानातिरेकेण परस्मिन्ब्रह्मणि
जीवत्वानुसंधानं जीवे च परब्रह्मत्वानुसंधानं तत्तु संभवति उत्तरेण च सूत्रेण स यो ह वै तन्महद्यक्षं प्रथमजं वेदसत्यं
ब्रह्मेत्यादिवाक्यप्रतिपादितस्य सत्त्वोपासनस्य तद्यत्सत्त्वमसीत्सम्प्रादित्येय एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे
क्षान्तिरित्यादिवाक्यप्रतिपादितोपासनस्य चैक्यं प्रतिपाद्यत इति तदप्युक्तं उत्तरवाक्ये अथ यदि तस्य स्थानभेदेन विद्याभे
दस्य पूर्वमेव न वा विद्यादित्यनेन प्रतिपादितत्वात् न च द्वयोरनयोर्वा हत्यादिशरीरकत्वेन रूपवतोः हंतिपाप्मानं
जहाति च य एवं वेदेति च पृथक् संयोगचोदनावतो द्वयोर्ब्रह्मासनयोस्स यो ह वै तन्महद्यक्षं प्रथमजं वेदसत्यं ब्रह्मेति
जयतीमं ह्यौ कानिति संयोगरूपादिभक्त्या निरपेक्षेणा पूर्वोक्तो नोपासनेनाभेदः संभवति न च हंतिपाप्मानं जहातीति
च गुणफलाधिकारत्वे प्रमाणाभावात् पूर्वोक्तविद्यात्वं प्रमाणमिति चेन्न उत्तरेतराश्रयत्वात् एकविद्यात्वे नि
श्चिते पूर्वफलस्यैव प्राधान्यफलत्वेनेतरयोः फलयोगेण फलत्वं तयोर्गुणफलत्वे निश्चिते सति संयोगभेदाभावा
त्पूर्वोक्तविद्येक्यमिति तरेतराश्रयत्वमित्येवमादिभिर्ध्वजोक्तप्रकारमेव सूत्रद्वयं श्रीकामादीतरत्रतत्र चाप्य
तनादिभ्यः पुराणेषु श्रुत्यतः प्रथयदिदमस्मिन्ब्रह्म पुत्रे दहर्पुडरी के वेश्मदहरोस्मिन्नेतराकाशास्तस्मिन्
देतस्तदन्वेष्टव्यमित्यादिवाजसनेयके च सवा एष महानजः प्रात्मा यो यं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषो तं हृदयं प्रा
काशास्तस्मिन् च्येते सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादि तत्र संशयः किं मनो विद्याभेद उत नेति किं पुक्तं भेद इति

स्मिन्नेव सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टे ब्रह्मण्युपास्ये **उ** उच्यते कहेल योरितरेतरबुद्धिव्यतिहारः कर्तव्य उच्यते स्य युत्स
वंतिरात्मनो ब्रह्मण्यस्य सर्वप्राणिप्राणन हेतुत्वविषया बुद्धिः सा कहेले नापि प्रष्टुं कार्या पाचकहेलस्य तस्यैव ब्रह्मणो
नायाद्यतीतत्वविषया बुद्धिः सोपस्तेनापि कार्या एवं व्यतिहारः कृत उभाभ्यां सर्वान्तरस्य ब्रह्मणो जीवव्याप्यत्वेनैव व्यतिहारः ता भवति एवं
सर्वान्तरात्मानं प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तमवगमयितुं सर्वप्राणिप्राणन हेतुत्वा शनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन विशिष्टं तिया
ज्ञवत्कस्य प्रतिवचनानि अतो ब्रह्मणः सर्वान्तरात्मत्वमेवोपास्यगुणः प्राणन हेतुत्वादयस्तु तस्योपापादकाः नो
पास्याननूपास्यगुणः सर्वान्तरात्मत्वमेव चेत्प्राणन हेतुत्वस्या शनायाद्यतीतत्वस्य चेत्प्रष्टुं कार्या इत्यानुसधानं किम
र्थं तदुच्यते सर्वप्राणिप्राणन हेतुत्वेन सर्वान्तरात्मनि जीवाद्यावृत्ते ब्रह्मणि उच्यते नावधत्ते सन्निकहेले न जीवस्य
सर्वान्तरात्मा संभावितेन स्वभावविशेषेण सर्वान्तरात्मा व्यावृत्तो न संशय इति कत्वा पुनः प्रश्नः कृतः याज्ञवल्क्योऽपि
तदभिप्रायमभिज्ञा यप्रत्यगात्मनो संभावितमशनायादिप्रत्यनीकत्वमुक्तवान् अत आश्रयास्यस्य व्यावृत्तिप्रती
तिसिद्ध्यर्थमुभाभ्यां परस्परबुद्धिव्यतिहारं कर्तव्य इति वक्तुं यद्येतरत्र सद्धिद्यायोभयोभयः प्रश्नैः प्रतिवचनैश्च त
द्वसद्ब्रह्मव्यवस्थितेन पुनः पूर्वप्रतिपन्नाङ्गुणाङ्गुणतरविशिष्टतयोपास्यप्रतिपाद्यते तद्वदत्रापि प्रश्नप्रतिवचन
ने देसतिकथामेकमवगम्यते इति वेत्तुं ग्राह्यं श्रीसै बहिसत्त्वादयसै बहिसत्त्वाव्यभिहिता परमकारणभूता परादेव ते
का सैव यदेवं ते सततैः परस्या देवतायामिति प्रकृता यथा सौम्यमधुमधु कृतो निस्तिष्ठतीत्यादिषु पर्यायेषु सर्वेषु
पयाद्यते यतः एतदात्ममिदं सर्वं तत्सर्वं स आत्मेति प्रथमपर्यायोदिताः सत्त्वादयः सर्वेषु पर्यायेषु पर्यायोपसंख्ये
ते केचित् व्यतिहारो विशिष्टं त्वं हीतरवत् सै बहिसत्त्वादय इति सूत्रव्यमधिकरणव्यवर्णयन्ति तत्र पूर्वणत्वं ग्राह्यमस्मिन्नेव
प्रवर्तयन्ति इति ३

त्वादेवजातीयकानां गुणानां मोक्षार्थकपासनेषु लोप इति तत्राह श्री आदरादलोपः। ब्रह्मगुणत्वेन प्रमाणांतरा प्रतिपन्नानां गु-
 णानामेवा सत्यकामत्वादिना तस्मिन् दन्तस्तदन्वेष्टव्यमिष आत्मा प्रपदंतपाप्मा विज रो विमत्सुर्विशो को विजिघत्सो
 धिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सर्वस्य वशी सर्वस्ये शान एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्वि-
 धारण एषां लोकानां मसंभेदायेत्यादिभिर्जनयोः श्रुत्योरन्यासु च मोक्षार्थपासनोपास्य ब्रह्मगुणत्वेन सादरमु-
 पदेशादेवामलोपः अपितु पसं हार एव कार्यः एवमेव तावत्तद्यह आत्मानमनं विद्य ब्रजं त्येतांश्च सत्यान्का ३५
 मान तेष्वां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति सत्यकामत्वादि गुण विशिष्टस्य ब्रह्मणो वेदनं विधाय अथ य इह आ-
 त्मानमनं विद्य ब्रजं त्येतांश्च सत्यान्कामां स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति अवेदनं निंदा क्रियमाणगुण-
 विशिष्टवै न स्यादरणीयतां दर्शयति तथा वाजनेयके सर्वस्य वशी सर्वस्ये शान एष सर्वेश्वरः एष भूताधिपतिरेष
 भूतपाल इति भूयो भूयो ऐश्वर्योपदेशात् गुणे द्वादरः प्रतीयते एवमन्यत्रापि ननु माता पितृ सहस्रोभ्योपिवत्सलतरे-
 णास्त्रं प्रतारकवदपारमार्थिका निरसनीयान् गुणान् प्रमाणांतरा प्रतिपन्नानां दरेणोपदिश्य संसारचक्रपरिवर्त्त-
 नेन पूर्वमेव वं भ्रम्यमाणान् मुमुक्षून् भूयोपि भ्रमयितुं मल्लं निह नानास्ति किंचन एकैधैवानुद्भूतव्यमितितु सर्वस्य
 ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मकत्वादेकधानुदर्शने विधाया ब्रह्मात्मकत्वेन पूर्वसिद्धनानात्व दर्शने निषेधतीत्ययमर्थः प्रा-
 गेव प्रपंचितः स एष नेत्रिने तीत्यामेत्यत्र चेति शब्देन प्रमाणांतरा प्रतिपन्नं प्रपंच प्रकारं पशम्य न तथा विधं ब्रह्मेति
 सर्वात्मभूतस्य ब्रह्मणः प्रपंचविलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते तदेव चानंतरमुपपाद्यति अग्राह्यो न गृह्यते अशीर्थो न हि शीर्थ

कुतः रूपभेदात् अपहृतपापत्वादिगुणलक्षकविशिष्टाकाशश्चादौग्येऽप्यस्यः प्रतीयते वाजसनेयके त्वाकाशेऽप्याने
वशित्वादिगुणविशिष्ट उपास्यः प्रतीयते अतो रूपभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे न भेद इति कुतः रूपभेदात् इतर
त्र तत्र चे कामाद्यो बहिरूपं वाजसनेयकेऽप्यौ दौग्ये च सत्यकामादिविशिष्टमेव ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः कुत एतद्वगम्य
तेऽप्रायतनादिभ्यः हृदयात् न त्वसेतु त्वविधारणत्वादिभिस्तावदुभयत्र सैव विद्येति प्रत्यभिज्ञायते वशित्वादयश्च
वाजसनेयकेऽश्रुताऽऽदौग्येऽश्रुतस्य गुणलक्षकान्यतरभूतस्य सत्यसंकल्पत्वस्य विशेषा एवेति सत्यसंकल्पत्व
सहचारिणो सत्यकामत्वादीनां अपहृतपापत्वपय्यो यत्ता नां स ज्ञावसवगमयन्ति अतो रूपं न भिद्यते सैवो गोपिपरं
ज्योतिरूपं संपद्यस्ते न रूपेणाभिनिव्यद्यते अभयं वै ब्रह्म भवतीति ब्रह्म प्राप्तिरूपो न भिद्यते आकाशश्चादौग्ये
ये परमात्मविषय इति दहर उतरेभ्यः इत्यत्र निर्णयं तै वाजसनेयके त्वाकाशेऽप्याने स्य वशित्वादिश्रवणात्
स्य शयानस्य परमात्मत्वे सति तदा धाराभिधायि न आकाशश्चादौग्येऽप्यस्य तस्यां ते सुखिरसुखमिति हृदयो तर्गतस्य
सुखिरशब्दो वाच्यस्यावकाशस्याभिधायकत्वे मेवो वगम्यते अतो विद्ये के अथ स्याद्यदुक्तं वाजसनेयके वशित्वा
दिभिः सह सत्यकामत्वादिसंज्ञा बोऽवगम्यते इति तत्रोपपद्यते वशित्वादीनामेव तत्र परमार्थतस्संज्ञा
वाभावात्तदभावश्च मनसैवानुद्बुध्यते न ह नानास्ति किंच न मयोः समत्युमात्रो नित्य इह नानेव पश्यति
एकं धैवानुद्बुध्य एतदप्रमेयं ध्रुवमिति प्रकृतं न वा केन स एष नेति नेत्यात्मेति चेद्वक्ष्यमाणो नो नरेण चो
पास्यस्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्वप्रतीतेरवगम्यते अतो वशित्वादयोऽपि स्मृतत्वात्पुत्रादिवन्निषेध्या इति प्र
तीयते अतएव दौग्येऽपि सत्यकामत्वादयो न ब्रह्मणः पारमार्थिकाः गुणा उच्यन्ते अतो पारमार्थिक

८

दातदेववीर्यवत्तरंभवतीतिवर्त्तमाननिर्देशस्य परीतादिसंबंधयापश्चोक्तश्रवणवत्पृथक्फलत्वकल्पनायोगाक्रान्तु
 धुनियमेनोपसंहाय्याणीत्येवंप्राप्तेप्रचक्षतेहेतुनिर्धारणानियमइतिनिर्धारणानिश्चयेनमनसोवस्थापनेध्या
 नमित्यर्थःतन्निर्धारणानियमःकर्मसूत्राद्याद्युपासनानामनियमःकुतस्तद्विदु उपलभ्यतेह्युपासनानुष्ठाना
 नियमस्तेनोभोक्तुतौयश्चेतदेवंवेदयश्चनवेदेत्यविदुषोऽप्यनुष्ठानवचनात् नचोक्तसत्युपासनस्यानुष्ठाना
 नियमउपपद्यतेएवमुपासनस्यानंगत्वेपिनिश्चितेसत्युपासनविधेःफलाकांक्षायांशत्रिसत्रसाधनेनवीर्यव
 त्तरत्वंकर्मफलात्पृथग्भूतमेवफलमित्यवगम्यतेकिमिदंवीर्यवत्तरत्वंकर्मफलस्यैवाप्रतिबंधःप्रतिबंध
 तेहिकर्मफलंप्रवक्तव्यंनतरफलेनतावत्तैकालेनतदभावाप्रतिबंधःसत्यप्रतिबंधःकर्मफलात्स्वर्गादिलक्षाणा
 मपृथग्भूतमेवफलंतेदिदमुच्यतेपृथगप्यप्रतिबंधःफलमितिअतःकर्मोपाश्रयाणामपिपृथक्फलत्वात्तजो
 दोहानादिवत्कर्मसूत्राद्याद्युपासनानामनियमेनोपहारःश्रीप्रदानवदेवतदुक्तं दहरविद्यायांतद्यद्दह्या
 त्मानमनुविद्यव्रजंत्येतांश्रुसत्यान्कामानितिदहराकाशस्यपरमात्मनउपासनमुक्ता एतांश्रुसत्यान्कामानितिगु
 णानामपिपृथगुपासनंविहितंतत्रशेषःगुणश्चित्तनेपितत्तदुणविशिष्टतयादहरस्यात्मनश्चित्तनमावर्त्तनीय
 मुतनेतिदहराकाशस्यैवापहतपापत्वादीनां गुणित्वात्तस्यचसकृदेवानुसंधातुंशक्यत्वात्गुणार्थं तच्चित्तनंचना
 वर्त्तनीयमितिप्राप्तुच्यतेप्रदानवदेवेतिप्रदानवदावर्त्तनीयमेवेत्यर्थः यद्यपिदहराकाशएक एवापहतपाप
 त्वादीनां गुणानां गुणीसचप्रथमचित्तितस्तथापिस्वरूपमात्रात् गुणविशिष्टाकारस्य निन्नत्वादपहतपापविजय
 त्यादिना गुणविशिष्टतयाचोपास्यत्वेनविहितत्वात्पूर्वस्वरूपेणानुसंधितस्यापहतपापत्वादिविशिष्टतयानुसंधा

ते असंगो न हि सज्यते अवधि तो न व्यथते न रिष्यतीति प्रमाणं तत्र ग्राह्यविषयातीत्यत्वात्प्रमाणान्तरेण न गृह्यते विश
रणीयविषयातीत्यत्वात् न विधीयते एवमुत्तरत्रानुसंधेयं श्रौतं पितृनास्यजरयेतर्ज्ञांयितेन वधेनास्य हन्यते
एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमसिन्का माः समाहिता इति सर्वविषयातीत्यत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यतस्मिन्सत्यकामत्वादयो
गुणाः विधीयन्ते ननु एवमपि तच्छ्रद्धात्मानमनुविद्य ब्रह्मत्वेतां श्रवसत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवतिस यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिना सत्यकामादिगुणविशिष्टवैद नस्य सांसारिकफलसंबंधश्रवणान्मु
मुक्षोर्ब्रह्मप्रेक्षोर्न सगुणब्रह्म उपास्योपरविद्याफलैव परं ज्योतिरूपसंपद्येन रूपेणाभिनिष्पद्यते इतीदमेव अतः
सत्यकामत्वादयो ब्रह्मप्रेक्षोर्नोपसंहाय्या इत्यत उन्नरं पठति श्री उपस्थिते तस्मिन् वचनात् ० उपस्थितमुप उपलब्धे
स्थानं ब्रह्मोपसंपत्तिः उपस्थिते ब्रह्मोपसंपत्ते सर्ववैधिविनिर्मुक्तैस्त्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रत्यगात्मन्यत एवोपसंप
त्तेरेव हेनोः सर्वेषु लोकेषु कामचार उच्यते परं ज्योतिरूपसंपद्यस्वरूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स्मृत
त्रयर्थेति जघनं श्रीउन्नरममाणः स्त्रीभिर्वापानैर्वाज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदेशरीं सस्वराद्भवतितस्य
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति तदेतच्चतुर्थे निष्पद्यते उपपादयिष्यते अतः सर्वेषु लोकेषु कामचारस्य मुक्तोपमो
ग्यफलत्वान्मुमुक्षोः सत्यकामत्वादयो गुणा उपसंहाय्याः श्रीतन्निर्धारणानियमस्तद्वैः पृथग्गुणप्रतिबंधः फ
लम् श्रीमित्येतदक्षरमुजीयमुपासीतेत्यादीनि कर्माणां श्रयाण्युपासनानि कर्माणां भूतो जीयादिसुखेन जुहा
दिमुखेन पार्णतादिबत कर्माणां त्वेनिरूढानुष्ठानानुजीयाद्वापासनसंबन्धि नोपदेव विद्यपाकरोति श्रद्धयोपनिष

शेनसूक्तानुवाकोदिनोपासनासंबंधः शंकरजीयः तस्मिन्पदं तस्तदुपासितव्यमित्युपासित गतेन कृत्यत्ययेनोपास्यकर्मणो
 निहितत्वात्तदुपास्येद्वितीयानुपपत्तेः विश्वमेवेदं पुरुषस्तत्त्वेनारायणः परइत्यादिप्रथमा निर्देशाच्चप्रथमार्थेद्वि
 तीयावेदितव्या अतर्बहिश्चतत्सर्वं व्याप्यनारायणः स्थितः तस्याः शिखायामध्येपरमात्माववस्थितः सद्यस्मासंनिभः
 सन्दः सोदरः परमः स्वराडिति निर्देशोः सर्वस्मात्परोनारायण एव सर्वत्रोपास्य इति निर्णीयमानत्वाच्चप्रथमार्थेद्वि
 तीयेति निश्चीयते श्री पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्या क्रियामानसवत् वाजनैयकेऽग्निरहस्ये मनश्चित्तादयोऽग्न
 यः प्रयते मनश्चित्तो वाक्चित्तः प्राणचित्तश्चक्षुश्चित्तः श्रोत्रचित्तः कर्मचित्तोऽग्निचित्त इति तत्र संशयः किमेते
 मनश्चित्तादयः सांपादिकत्वेन विद्यारूपाग्नेः क्रियामयकृत्वमुपवेशेन क्रियारूपाः आहोस्ति विद्यामयकृत्वमुपवेशेन विद्यारू
 पा एवेति विज्ञेयं क्रियारूपत्वं तावदाह पूर्वविकल्प इत्यादिना चित्ताग्नित्वेन संपादितानामेवामनश्चित्तादीनां कृत्वमुपवेश
 साक्षात्साक्षात्स्वदेशोक्तु विद्यभावात्पूर्वत्रासदाइदमग्र आसीदिति च कचित्तस्याग्नेः प्रकृतत्वात्तस्य च क्रियामय इत्या
 कृत्वव्यभिचारित्वेन तत्र कृतुसंनिधानात्तत्प्रकरणगृहीतामनश्चित्तादयस्तेनैव कचित्तेनाग्निना विकल्पमानाः
 क्रियास्तस्यैवस्युः विद्यारूपाणामपि क्रियामयकृत्वमुपवेशेन क्रियारूपत्वं मानसग्रहवदुपपद्यते यथा दृग्द्राह
 वाकोदशमेहनिमानसग्रहस्य मनो निष्पाद्यग्रहणसादनस्तोत्रशस्त्रप्रत्याहरणमहोणत्वेन विद्यारूपस्यापि
 क्रियामयकृत्वंगतया क्रियारूपत्वं तद्येसापि श्री प्रतिदेशाच्च श्री इतश्चेद्व कचित्तेनाग्निना मनश्चित्तादीनां वि
 कल्पः क्रियारूपत्वेनावगम्यते तेषामेकैक एव तावान्या वा नसौ पूर्व इति पूर्वस्यैव कचित्तस्याग्नेर्वैद्यं मनश्चित्तादिषु
 दिश्यते तेन तुल्यकार्यत्वादिकल्पस्ततश्चेद्व कचित्तवत् तत्कृतुनिर्वर्त्तते न तदंगभूतामनश्चित्तादयः क्रियारूपा ए

दित्या
७

ग ७

दि ४

नार्थमावृत्तिः कर्तव्या यथेन्द्राय राज्ञे पुराणश्रुतिमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय धिराजा येन्द्राय स्वराज इतीन्द्रस्यैवरा
 जत्वादिगुणविशिष्टत्वे पितृत्वं तद्गुणसंबन्धाकारस्य भिन्नत्वात्प्रदानावृत्तिः क्रियते तदुक्तं संकर्मणेन नानादेवतापृथ
 क्तदिति लिंगभूयस्त्वानेधिवत्नीयस्तदपि तैत्तिरीयकादहरविद्यानंतरमधीयेते सहस्रशीर्षदेवविश्वारब्धविश्व
 शंभवं विष्णुं नारायणं देवमहार्णवरमेषदमित्यारभ्य सोऽक्षरः परमः स्वराडित्येतत्तत्र सेशयः किंपूर्वप्रकृतविद्यये
 कविद्यात्वेन तदुपास्य विशेषनिर्धारणमनेन क्रियते उत्तमं वेदांतोदितपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणमिति किं
 युक्तं दहरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणमिति कुतः प्रकरणात्पूर्वस्मिन्ननुवाके दहरविद्याहिप्रकृता दहरविद्यापं परवेशम
 भूतं यत्तुंडरीकंपुरमध्यसंस्थतत्राविदहरं गेनं विशोकं तस्मिन् दंतस्तदुपासितव्यमिति श्रीस्मिंश्चानुवाके पञ्चकोशप्रती
 काशोत्तरदयं चाप्यधोमुखमिमादिनाहृदयतुंडरीकाद्यभिधानमस्य नारायणानुवाकस्य दहरविद्योपास्यनिर्धारणा
 र्थत्वमुपोद्धलयति एवं प्राप्ते प्रवृत्तमहे लिंगभूयस्त्वादिति अस्य निखिलपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थत्वे भूयोसि
 लिंगानिदृश्यंते तथाहि परविद्यास्वप्नरशिवशंभुपरब्रह्मपंचज्योतिः परतत्त्वपरमात्मादिप्राये निर्दिष्टमुपास्यं व
 स्तिहृतेरेव प्रावेरन् द्यतस्य नारायणत्वं विधीयते भूयसीषु विद्यासु श्रुतानन् द्यनारायणत्वविधानभूयस्त्वेन
 रायण एव सर्वविद्यासूपास्यमस्य लत्वां विशेषितानंदादिगुणकंपरब्रह्मेति विशेषनिर्णये भूयो बहुतरं लिंगं भव
 ति तत्र लिंगशब्दः चिरूपर्यायश्चिरुभूतं वाक्यं बहुतरमस्तीत्यर्थः तद्धिप्रकरणाद्वत्नीयस्तदप्युक्तं प्रथमिकां
 श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्यानेसमाख्यानां समवायेषू दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति यत्तत्तु पञ्चकोशप्रतीकांमित्यादि
 वचनं दहरविद्यायामपितस्यैव नारायणस्योपास्यत्वेन तद्वचनोपपत्तेः न च सहस्रशीर्षमित्यादिद्वितीयानिर्द

श २

संभवति यच्चेदमुक्तं विधिप्रत्ययाश्रवणात् फलसंबंधाप्रतीतिश्च क्रियामया क्रतोरन्योत्र विद्यामयः क्रतुर्न संभवतीति
 तत्राह श्री अनुबंधादिभ्यः प्रज्ञानरूपयत्कवदेष्टु न दुक्तं म० इष्टं कचित्तात्त्वयिनः क्रियामया क्रतोर्विद्यामयोयं
 क्रतुः एष्यत्केनानुबंधादिभ्यः एष्यत्केन भूयो वगम्यते अनुबंधाः यज्ञानुबंधिने ग्रहस्तोत्रास्त्रादयः मनसैव यज्ञ
 गृह्यते मनसा सुवन्मनसा शंसन् नित्यादिना प्रतिपादिता आदि प्रादेन श्रुत्यादयः पूर्वोक्ताः गृह्यते श्रुत्यादिभि
 स्मानुबंधैर्विद्यामयः क्रतुः एष्यत्कवगम्यते इत्यर्थः प्रज्ञांतर एष्यत्कवत् यथा प्रज्ञांतरं दहरविद्यादि क्रियामया
 क्रतोः एष्यत्कवत् श्रुतिमैव गम्यते एवमपि एवं चानुबंधादिभिः एष्यत्कवते विद्यामये यज्ञे वगते सति विधिः प
 रि कल्प्यते दृष्टवानुवादसंरूपेषु कल्प्यमानो विधिस्तदुक्तं वचनानित्य पूर्वत्वादिकूलं च तेषामेकैक एव तावा
 नूयावानसौ पूर्व इत्यतिदेशात् स्वक्रतुद्वारेष्ट कचित्तस्याद्यैर्यत्फलं तदेव मनश्चित्तादीनामपि स्व क्रतुद्वारेण फ
 लमित्यवगम्यते यत्पुनरतिदेशेन तुल्यवीर्यत्वावगमात् क्रियामयै त्वनु प्रवेशो वगम्यत इत्युक्तं तत्राह श्री
 नसामान्यादप्युपलब्धेर्हित्युवन्न हिलोकापत्तिः श्री नावश्यमतिदेशादवांतर व्यापारस्यापि तुल्यतया भू
 तव्ययेन क्रियामय क्रत्वनु प्रवेश एषां स्यात् यस्मात्कस्मान्चित् सामान्यमात्रादतिदेशोपलब्धेरुपलभ्यते हि स
 एष एव मृत्युर्ग एतस्मिन्मंडले पुरुष इत्यादिषु संरुद्धत्वादिसामान्यमात्रादतिदेशः न हितत्र मंडले पुरुषस्य मृत्यु
 वत्तत्तलोकापत्तिस्तद्देशे प्राप्तिरपि भवति एवमिहापि मनश्चित्तादीनामपि कचित्ताग्निवद्वावातिदेशमात्रेण कचित्ताग्निदे
 शरूप क्रियामय क्रत्वनु प्रवेशो नापि न भवितव्यं यत इष्टं कचित्ताग्नेश्च क्रतुद्वारेण यत्फलं तदेव मनश्चित्तादीनाम
 पि विद्यामय क्रतुद्वारेण फलमित्यतिदेशादवगम्यते श्री परेण च शब्दस्य तादृष्ट्यं भूयस्त्वात् त्वनुबंधः श्री परेण च

वेत्तेवंशप्रचक्ष्महे श्रीविद्येवतु निर्धारणाद्धरीनाञ्च श्रीतुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति यदुक्तं मनश्चित्तादयः क्रि-
 यामयकत्वनुप्रवेशेन क्रियामया एवेति तदस्ति विद्यास्ता एवैते विद्यारूपकत्वन्वयिन इत्यर्थः कुतः
 निर्धारणाद्धरीनाञ्च निर्धारणं तावन्नेहैते विद्याचित्त एव विद्यया हे वैत एवं विदश्चित्ता भवन्तीति वाञ्छ-
 नश्चतुरादिव्यापाराणामिष्टकादिवच्चयनानुपपत्तेर्मनसा संपादिताग्निस्त्वेन विद्यारूपत्वे सिद्धेऽपि विद्या-
 चित्त एव विद्यया हे वैत इति बावधारणं विद्यामयकत्वन्वयेन विद्यारूपत्वज्ञायनार्थमिति निश्ची-
 यते इत्येते चार्थे धात्री विद्यारूपः क्रतुस्ते मनसैवाधीयन्ते मनसैवाधीयन्ते मनसैव ग्रहणं ह्यन्ते मनसास्तु
 वन्मनसा शंसन् यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंच यज्ञीयं कर्म मनसैव ते सुमनो मये सुमनश्चित्सुमनो मय मक्रियत इती-
 ष्ट कचित्तेष्टाग्निमुयन् क्रियामयं यज्ञीयं कर्म क्रियते तन्मनो निर्वर्त्य सुमनश्चित्ताद्याग्निमुमनो मय मेव क्रियते इति वचनात्क्र-
 तुरपि विद्यामयोऽत्र प्रतीयते नन्वत्र विधिपदाश्रवणात् फलसंबन्धाप्रतीतेः ष्ट कचित्ताग्न्युपस्थापित क्रियामय क्रतुप्र-
 करणाद्विद्यामयकत्वन्वयेन विद्यारूपत्वं तेषां बाध्यतेत्याह श्रीकृत्यादिवत्तोयस्त्वाञ्च न बाधः श्रीश्रुतिलिङ्गवा-
 कानां प्रकरणादिलीयस्त्वेन श्रुत्याद्यावशतः क्रतुरेवां तदन्वयेऽस्तु दुर्बलेन प्रकरणेन बाधितुं न शक्यते श्रुतिज्ञावत्तेह-
 वैते विद्याचित्त एवेति तान् विद एवेति विद्यया हे वैत एवं विदश्चित्ता भवन्तीति विद्यया विद्यामयेन क्रतुना संबन्धमनश्चित्तादय-
 श्चित्ता भवन्तीत्यर्थः तां तां नैव विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपत इति लिङ्गं वाक्यं च एवं विदे चिन्वन्तीति समुभिव्याह-
 हो वाक्यं एवं विदे विद्यामय क्रतुमते सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्वन्तीत्यर्थः सर्वभूतकले के सर्वकालव्यापि चयनं मनसा
 संपादितं परिमितकलं कालक्रियामये ष्ट कचित्ताग्न्युपस्थापित क्रतुप्रकरणं क्रतुनुप्रवेशेन संबन्धमनश्चित्तादय-
 श्चित्ता भवन्तीत्यर्थः

त्वादिको न संशयः अस्य मोक्षदशायां यादृशं रूपं तादृशं एवोपासनवेत्ता यामात्मानुसंधेय इत्यर्थः कुतः तद्भावभावित्वात् तद्रूप
 यत्नेः यथा क्रतुरस्मिंस्त्रोके पुरुषो भवति तथेतः प्रत्यभवतीति संशयश्चायथापासने तथैव भवतीति यथापासनमेव हि प्राप्तिः अयते
 न च परस्वरूपमात्रविषयमेवेदमिति वक्तुं शक्यते प्रत्यगात्मनोऽप्युपास्य भूतपरब्रह्मशरीरतयोपास्य कीदृनिक्षिप्तत्वात् प्रतः प्र
 जापति वा कोदितापहतपापत्वादिगुणैः प्रत्यगात्मशरीरपरमात्मोपासनस्य तद्व्याप्यमेव प्राप्यमित्युक्तं भवति अतएवेवं क्रतुरि
 हामुल्लोकं प्रत्याभिसंभवितास्मीत्युच्यते तस्मात्प्रत्यगात्मा प्राप्याकार एवानुसंधेय उपलब्धिवत् ब्रह्मोपलब्धिवत् यथा ब्रह्मोपल
 १ ष्ठिर्विहिता यथा वस्थित ब्रह्मरूपविषया तथा तस्य लब्धिरपि यथा वस्थितात्मस्वरूपविवयेत्यर्थः कर्मस्वात्मरूपा नुसंधानं
 कस्मी गंधजेतस्वर्गकाम इति कर्मानुष्ठानमेव हि फलाय चोद्यते देहातिरिक्तं तात्त्वाद्याकारात्माव गतिः कालांतरभाविफ
 लसाधनकर्मधिकाराद्येति तावन्मात्रमेव तत्रापेक्षितमिति न किंचिदव हीनं श्री अंगवबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् श्री
 ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पंचविधं सामोपासीत उक्थमुक्थमिति वै प्रजावदंति तदिदमेवोक्थमियमेव यद्यि
 वी प्रयं वाव लोक एष लोको जिञ्चित इत्येवमाद्याः क्रतुंगा अथा उपासना भवन्ति ताः किं यासु शाखासु श्रूयते तास्तेव नियता
 उत सर्वासु शाखासु उद्गीथादिषु संवध्यं त इति विचारः सर्वं वेदांतप्रत्ययत्वे स्थिते पि प्रतिवेदं स्वरभेदादुद्गीथादयो भिद्यंते इति तत्र तत्र
 व्यवतिष्ठेरन्नित्युक्तांशं का किं युक्तं व्यवतिष्ठेरन्निति कुत उद्गीथमुपासीतेति सामान्ये नोद्गीथसंवधितया श्रुतायां तस्यां भवशाखा
 यां स्वरविशेषयुक्तस्या उद्गीथविशेषस्य सन्निधानात् तस्मिन्नेव विशेषे पर्यवसानं युक्तमित्येवमाद्यास्तास्तेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्नित्येवं
 प्राप्ते प्रसूयमहे अंगवबद्धास्त्विति तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति ननु उद्गीथाद्यंगवबद्धा उपासनास्तास्तेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्नप्रापितुं प्र
 तिवेदं संवध्येरन् सर्वासु शाखासु स्थित्यर्थः हि प्राप्ते हेतौ यस्यां अङ्गुलैर्बोद्गीथाद्यंगमात्रावबद्धाः तस्माद्य उद्गीथादयस्तत्र सर्वत्र संवध्येर
 न्यद्यपि स्वरभेदे नोद्गीथव्यक्तयो भिद्यंते तथापि सामान्योद्गीथं श्रुत्या सर्वावक्तव्यः सन्निहिता इति न किंचिदवस्थायां प्रमाणमस्ति

ब्राह्मणेनास्यापिमनश्चिताधमिधापिनः शब्दस्य तादृशं विद्यामयत्वं विद्यामयप्रतिपादकत्वमवगम्यते परेण हि ब्राह्मणे
 नायं वाचलोक एषो ग्निश्चितस्तस्याप एव यश्चिन्ता इत्यादिना स यो है तदेवं वेदलोकं पणानामेतं भूतमेतत्सर्वम्
 भिसंपद्यत इति पृथक् फला विद्येव विधीयते तथा वै ज्ञानरविद्या दो च विद्येव विधीयते अतो ग्निरहस्यस्य क्रि
 येकविषयत्वं नास्ति एवं तर्हि विद्यामयामनश्चितादयो बहू दारण्यकेन संबन्ध्याः किमर्थमिहानुबध्यते तत्रोच्यते भू
 यस्त्वान्ननुबंध इति मनश्चितादिषु संपादनीयानामग्नं गानां भूयस्त्वान्नत्सन्निधाविहानुबंधः कृतः श्री एकः प्रा
 त्मनः शरीरे भावात् ० सर्वासु पर विद्यासु पास्योपासनस्वरूपबहुपासकस्वरूपस्यापि तातव्यत्वं मुक्तं त्रयाणामेव
 देवमुपमासः प्रश्नश्चेति ब्रह्म विद्यास्य प्रत्यगात्मनः परमात्मात्मकत्वेनानुसंधानमात्मेति तत्पगच्छंति ग्राह्यं
 ति चेति किमयं प्रत्यगात्माज्ञाता कर्ता भोक्ते इहामुत्र संसारक्षमो नु संशयेय उत प्रजापतिवाक्योदिताय हतपाप्म
 त्वादिस्वरूपः किं युक्तं तात्त्वाद्याकारमात्र इत्येके मन्यन्ते कृतः अस्यापासकस्यात्मनः शरीरे भावात् शरीरे
 वर्तमानस्य तादृशमेव रूपं तावत्तैवानुसंधानेन तत्फलं लक्ष्म्युपपत्तेर्यत्र न हि कर्मस्वधिकृता नां स्वर्गादि फलाद्यि
 नां ज्ञातृत्वाद्यतिरेकेण फलानुभवदशायां तादृशं रूपं तादृशं रूपं साधनानुष्ठानदशायां अनुसंधानव्यंताव
 तैव साधनानुष्ठानतत्फलयोः सिद्धिरतिरिक्तानुसंधाने प्रयोजनाभावात् तदविशेषादिहापित्तयेव ननु चोत्रपद्या
 कतुरस्मिं लोके पुरुषो भवति तथेति तः प्रेत्य भवतीति विशेषवचननादपहृतपाप्मत्वाद्याकार एवानुसंधानव्यं त्ववगम्य
 ते त्रैवं तं यथोपासत इत्युपास्य विषयत्वात् तस्यैव प्राप्ते प्रवक्ष्यमहे श्री व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वात् न तत्पले विवर्त श्री
 न त्वेति तदस्ति यत्तात्त्वाद्याकार एवानुसंधेय इति अस्यात्मनः संसारदशायां मोक्षदशायां व्यतिरेकः सोऽपहृतपाप्म

यथा
 २

यत्ते भस्मः कृतवत्तु यत्तु मिति भस्मो विपुलस्य समस्तस्यैव व्यायस्त्वं प्रामाणिकमित्यर्थः एकवाक्यत्वावगतेः तथा हि प्राचीनशाला
 शोधमन्यव इत्युपक्रम्योद्यमकोह वैभगवन्तो यमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्चानरमध्येति हंत तमभ्यागच्छाम इति वैश्चानरा
 त्मबुभूत्सयोपमन्यवादयः पंचमहर्षयः उद्यमको मुपेत्य तत्र वैश्चानरात्मवेदनमलभमानो स्तेन च सहाश्चपत्तिं कैकयं वैश्चा
 नरात्मवेदिनमुपसंगत्यात्मानमेवैवं वैश्चानरं संप्रत्यधेयितमेव नो ब्रूहि तिष्ठतस्काशात्परमात्मानं वैश्चानरं स्वर्त्तिकादि
 यच्चैतदशरीरमुपास्यमवगम्य तत्फलं च सर्वलोकसर्वभूतसर्वात्मानभूतब्रह्मानुभवमवगतवंत इत्युपसंहरतो वाक्यस्यैकत्वम
 वगम्यत एवमेकवाक्यत्वः वगते सत्यवयवविशेषपास्तिवचनं फलनिर्देशाश्च समस्तोपासने कदेशो नुवादमात्रमिति नि
 श्चीयते कृतवत् यथा वैश्चानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्सुत्रे जात इति विहितस्यैव क्रतोरेकदेशो यदष्टाकपालो भवतीत्यादिभि
 रनूद्यते तथा समस्तोपासनमेव न्याय्यं न व्यस्तोपासनं तथा हि दर्शयतीत्यंशः क्रतिः व्यस्तोपासने अनर्थं ब्रुवती मूर्खी ते व्यपतिष्य
 द्यन्मानागमिष्य इति ग्रंथो भविष्यो यमानागमिष्य इत्यादिका अत इदमप्यथास्तं यन्नामाद्यपासनसाम्यमुक्तं तत्र हि नामा
 द्युपासने ह्यनर्थो न प्रतः नामाद्यपासने भो भूमापासनस्यातिशयितफलत्वं श्रुतं एष तु वातिवदति यः सत्येनातिवदतीति तत
 त एव तत्र भूमाविद्या परत्वे पि वाक्यस्य नामाद्युपासनानां सफलानां विवक्षितत्वं अन्यथा निशयितफलत्वनिमित्तातिवादेन
 भूमाविद्यास्तुत्यनुपपत्तेः अतः समस्तोपासनमेव न्याय्यं श्री नानाशब्दादिभेदात् श्री ईह ब्रह्मविद्याः सर्वा ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षैक
 फलाः सद्धिश्च भूमाविद्या दहरविद्योपकोसलविद्या शांडिलविद्या वैश्चानरविद्या आनंदमयविद्या प्रदरविद्यादिका एक प्रा
 र्वागताः शाखांतरगतान्मोदाहरणं प्रत्याप्राणाद्यैकविषयफलाश्च किमत्र विद्यैक्यमुत विद्याभेद इति संशय्यते अत्रैवासां
 परस्परभेदे समर्थिते सत्ये कस्यां दहरविद्यादिकायां सर्ववेदांतप्रत्ययोन्याय्यः किंपुक्तं विद्यैक्यमिति कुतः वेदास्य ब्रह्मणः एक
 त्वात् वेदां हि विद्यायारूपं अतो रूपैक्यादिद्यैक्यमित्येवं प्राप्ते मिधीयते नानाशब्दादिभेदात् नानेति नानाभूता विद्या कुतः

सर्वशरणाप्रत्ययग्यायेन च सर्वसुक्रतुरेक एव अतः सर्वस्वेकस्य क्रतोः सन्निधानात् क्रतुर्गभूतो जीयाद्योपि संनिहिता इति नैकस्य सन्नि
धिविशेषो स्तीति न व्यवस्था श्रीमं आदि रक्षा विरोधः श्री वाशब्दे आद्ये आदिशब्देन जातिगुणसंख्यासाधये क्रमद्रव्यकर्माणि
गृह्यते यथा मंत्रादीनामेकैकशरणास्वात्मा तानामपि शेषिणः क्रतोः सर्वशरणात्वेकत्वेन यथा यथं क्रत्यादिभिः सर्वा
सुशरणासु विनियोजनविरुध्यते तद्वद्विरुध्यविरोधः श्री भूम्नः क्रतुर्वैश्वानरमुपास्य तत्तच्छास्त्रे दर्शयति ० प्राचीनशालाश्रेय
मन्यव इत्यारभ्य वैश्वानरविद्यामाता तत्र वैश्वानरः परमात्मा त्रैलोक्यशरीर उपास्यः श्रुतस्वर्लोकदित्यवाद्याकाशादप्य
एषि व्यवयवः तत्र च द्यौर्मूर्ध्ना आदित्यश्चतुर्वीयुः प्राणा आकाशः संहि होमधत्ता य इत्यर्थः प्राये वस्तिः एषि वीयादावित्यवयववि
शेषाः तत्र सेशयः किमस्य त्रैलोक्यशरीरस्य व्यस्तस्योपासनं कर्तव्यं उक्तं व्यस्तस्य समस्तस्य वा यस्य समस्तस्यैवेति किं युक्तं व्यस्तस्येति
कुतः उपक्रमे व्यस्तोपासने पदेणात् तस्या मुपदिश्यते औपमन्यवादयः किलोद्दालकघटाः कैकयमश्च पतिसुपसद्यात्मानमेवैवं
श्वानरसंभृत्य धेधितमेव नो ब्रूहीति प्रष्टुः सचतेभ्यः प्रत्येकं स्तोपास्यान् द्यप्रभृतीनुक्तं वध्यो मूर्ध्ना दिव्यवस्ते कृपासनं तत्र तत्र फलं चो
क्तवान् अत्यन्तं पश्यति प्रियं भवं तस्य देवं वर्चसंकुले य एतमेवात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्ध्ना त्वेष आत्मन इति एवै सुते जाः प्रा
त्मा वैश्वानरः इत्यादिना तेषु तेषु पासने कृपास्यस्य वैश्वानरत्वं चाह अतो व्यस्तोपासनं कर्तव्यं परत्र यस्त्वेतमेव प्रादेशमा
त्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त इति द्यप्रभृतिप्रदेशावच्छिन्नमात्रे वैश्वानरे उक्तस्य मूर्ध्ना कृपासनस्य समासेनोपसंहा
र इत्यवगंतव्यं अपर आह एवमेव समस्तस्य व्यस्तस्याप्युपासनं कार्यमिति एष कफल निर्देशात् यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमा
नमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु भूतेषु सर्वेषु आत्मस्त्वनमतीति न चैतावता वाक्यभेदः यथा भूमविद्योपक्रमेनामाद्य
पासनं तत्फलं चाभिधाय एव नुवाति वदन्ति यः सत्येनातिवदतीत्यादिना भूमविद्यामुपदिश्य सत्त्वरादभवति तस्य सर्वेषु लोकेषु काम
चारो भवतीति तत्फलं च व्यपदिशति तत्र भूमविद्याय रत्ने पि वाक्यस्य नामाद्युक्तं तेषां पासनं तत्फलं वा जीन्ति यते तथे हाप्येव प्राप्ते मिथी

भा.
८०
८०

मिति प्राप्नुयते नवातसहभावाश्रितेः नवेतदस्ति यदुक्तमुज्जीथाद्यापासनानां क्रतुषूज्जीथादिवदुपासन २ त्रुष्टिः

काम्यास्तु यथाकामं समुज्जीथेरन्नुवापूर्वदेत्वभावात् अपरिमितफलत्वाभावादित्यर्थः अंगे सुयथाश्रयभावः उज्जीथादि क्रतुं गेयांश्चि
तां प्रोमित्येतदक्षरमुज्जीथमुपासीतेत्यादिका विद्या किमुज्जीथादिव क्रतुत्वर्थतया क्रतुमुनियमेनोपादेया उत जोदोहनादिवत् पुरुषा
र्थातया यथाकाममिति विशयेनियमेनोपादेया इति युक्तं ननु चासौ पुरुषार्थत्वेनाऽनियमः प्रतिपादितस्तन्निर्द्धारणानियमस्तद्वदे
एव गण्यप्रतिबंधफलमित्यत्र सत्यं तदेव दृढयितुं केचित् द्विहिंगदशने युक्त्या चास्ति व्युत्पत्तेरिति नोभौ कुरुत इत्यनियमदर्शनात् ए
थक फलत्वमुक्तमुपासनाश्रयभूतो ज्जीथादिवदुपासनानामर्थगतयोपादाननियममेव बोधेते त्व उपलभ्यते न ह्यत्र जोदोहनेन यशु
कामस्य प्रणयेदित्यादिवदुपासनविधिवाक्ये फले संबंधः श्रूयते उज्जीथमुपासीतेत्युज्जीथादिसंबंधितं येनोपासनं प्रतीयते यदेव वि
द्याया करोति श्रद्धा योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरमिति वर्तमानोपादेरा रूपवाक्यांतराद्विफलसंबंधोक्तं यत्ते स्ववाक्येनैवाव्यभिचारितं
तु संबंधमुज्जीथसंबंधेन विज्ञातं क्रतुत्वगभावस्य वाक्यांतरस्थवर्तमानफलसंबंधिनिर्देशोर्थवादमात्रं स्यादपापशून्योक्तप्रवणादिवत्
प्रतोयथो ज्जीथादयः उपासनाश्रयाः क्रतुत्वगतया प्रयोगविधिना नियमेनोपाक्षेपेते तथा तदाश्रिताः श्रोपासनास्तत्तु खेन क्रतुत्वगभूता इति
नियमेनोपादेया एव श्रीशिष्टे श्रद्धादिप्रशासने विधानमिति सार्थः उज्जीथमुपासीतेत्युज्जीथांगतयोपासनविधानाच्चोपादाननियमः जोदो
हनेन यशु कामस्य प्रणयेदिति विधिवाक्येऽधिकारांतराश्रवणादुज्जीथांगभाव एव विधिधेय इति गम्यते श्रीसमाहारात् श्री होतसदना
देवादिदुरुज्जीथमनुसमाहरतीति उपासनस्य समाहारनियमो दृश्यते दुरुज्जीथं वेदन विक्षेपमुज्जीथं वेदन हानावऽप्येन समाधानं बुवन्त
नस्य नियमेनोपादानं दर्शयति श्रीगुणसाधारण्यश्रुतेः श्री उपासनगुणस्योपासनाश्रयस्य प्रणवस्य सोपासनस्य तेनेयं त्रयीति
द्यावर्तते प्रोमित्याश्रययत्प्रोमिति शंसत्योमित्युज्जीथतोति साधारण्यः श्रुतेः श्रोपासनसमाहारो वगम्यते तेनेति प्रकृतपरा मर्शि
त्वात् सोपासन एव प्रणवः सर्वत्र संचरति अत उपासनस्य प्रणवसहभाव नियमदर्शनाच्चो ज्जीथाद्युपासनानामुज्जीथादिव नियमेनोपा
दानं नियम इति कुतः तत्सहभावाश्रिते रूज्जीथांगभावाश्रिते रित्यर्थः अंगभावे हि सहभाव नियमो भवति यद्युज्जीथमुपासीतेत्यस्मि
न्यदसमुदायेऽधिकारांतरं न प्रतीयते तथा पितृदनेतरमेव यदेव विद्याया करोति श्रद्धा योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति विद्यायाः क्रतु
दुरुज्जीथं वेदन हीनं गान होतसदने स्थित्वा करोतीति चेत्तत्समाहृत्य कुरीतीत्यर्थः ६

शब्दादिभेदादिशब्देनाभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानिगृह्यते शब्दांतरादिभिरत्र विधेयभेदहेतवो न वैधभेदादप्रयते यद्यपि वेद उ
पासीतेत्यादयः शब्दप्रत्ययां वत्समिधायिनः प्रत्ययाश्च ब्रह्मैकविषयास्तथापि तत्तत्प्रकरणोदितजगदेककारणत्वापहतपापत्वा
दिविशेषणविशिष्टब्रह्मविषयप्रत्ययावत्त्वबोधिनः प्रत्ययावत्तिरूपाविद्याः भिदंति ब्रह्मप्राप्तिरूपफलसंबंध्युपासनविशेषमिधा
यीनिच निराकांक्षाणि वाक्यानि प्रतिप्रकरणं विलक्षणं विद्याभिधायी। नीतिनिष्पद्यते अस्मिन्नर्थे शब्दांतरे कर्मभेद इत्या
दिभिः पूर्वकांडोदितैः सूत्रैः सिद्धेयिषु न हि प्रतिपादयन् वेदांतवाक्यान् अधेयत्वनपराणीति कुदृष्टि निरसनाय प्रतो विद्याभे
द इति स्थितं श्रीविकल्पोविशिष्टफलत्वात् ० ब्रह्मप्राप्तिफलानां सद्धिद्यादहरविद्यादीनां नानात्वमुक्तं इदानीमासां विद्यानामेक
स्मिन्मुखे प्रयोजनवत्त्वेन समुच्चयोपि संभवति उत प्रयोजनाभावाद्धिकल्प एवेति विप्रोक्तं किं पुक्तं समुच्चयोपि संभवतीति कुतः एकफलानां भि
न्नेशक्यार्थानामपि समुच्चयदर्शनात् दृश्यते हि एकस्यैव स्वर्गादेः साधनानामग्निहोत्रदर्शयुगमासादीनां तस्यैव स्वर्गसम्भयस्त्वापेक्ष
या एकत्र पुरुषे समुच्चयः एवमिहापि ब्रह्मानुभवभूयस्त्वापेक्षया समुच्चयोपि संभवतीत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे विकल्प एव न समुच्च
यः संभवतीति कुतः अविशिष्टफलत्वात् सर्वासां हि ब्रह्मविद्यानामनवधिकातिशयानंदब्रह्मानुभवः फलमविशिष्टं अयते ब्रह्मविदा
मोतिपरं स एको ब्रह्मण आनंदः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य यदा पश्यः पश्यते त्वं क्त्वर्ण कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म यो नितदा विद्वान्
युग्यपापे विधुय निरंजनः परमं शास्त्रपुपैतीत्यादिभ्यः ब्रह्महि स्वस्य परस्य च स्वयमनुभूयमानमनवधिकातिशयानंदं भवति स च
तादृशो ब्रह्मानुभव एकया विद्यायाः बाध्यते चेत्किमन्यपेति न समुच्चयसंभवः स्वर्गादेर्हि देशतः कालतः स्वरूपतश्च परिमि
तत्वेन तत्र देशाद्यपेक्षया भूयस्त्वसंभवात्तदर्थिनः समुच्चयः संभवतीति इदं तु तद्विपरीतस्वरूपे ब्रह्मणि तन्न संभवति सर्वा
या विद्या ब्रह्मानुभवविरोधनादिकर्मविद्या निरसनमुखेन ब्रह्मप्राप्तिफलत्वात् सर्वासां विकल्प एव ब्रह्मप्राप्ति
तिरिक्तफलस्तु विद्याः स्वर्गादिकर्मफलवद्यथेष्टं विकल्पेन न समुच्चयेन वा तासां परिमितफलत्वेन भूयस्त्वापेक्षा संभवात्तदाह ०

शभा.
८०
८१

12

मु

प्रमवगमयति कर्मसुकर्तृभूतस्यात्मनो याथात्म्यवेदनप्रतिपादनपरत्वादतः कर्तुः संस्कारद्वारेण विद्यायाः क्रतुशेषत्वान्नत्र फलश्रुतिरर्थवादमात्रं य
थान्येषु द्रव्यादिष्विति जैमिनिराचार्यो मन्यते तदुक्तं द्रव्यगुरा संस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादि ननु च कर्मसुकर्तुर्जीवादन्यो
मुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदोत्ते सुवेद्या उपदिश्यते इति प्रागेवोपपादितेनेतरोपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्च प्रतुपपत्तेस्तु न शाश्वत इतरपरामर्शस्य इति
चेन्ना संभवादित्येवमादिभिः सूत्रैस्तदेव ब्रह्म तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्येन जीवादनतिरिक्तमित्येतदपि अधिकृतं भेदनिर्देशादि
त्येवमादिभिः निरस्तं सामानाधिकरण्यनिर्देशाच्चेतदात्म्यमिदं सर्वं संवित्त्वं ब्रह्मेति चेत्तनाचेतनसाधारणो यः पृथग्यतिष्ठन्नयमत्रा
त्मनिति कृन्नित्यादिना वगततत्तदात्मतया वस्थितिनिबंधन इत्यवस्थितेरिति का स कृत्स्न इत्यादिभिरुपपादितं तत्कथं कर्मसुकर्तुशेषस्या
त्मनो याथात्म्यापदेशापरावेदांतराद्वा इति विद्यायाः कर्ममिगत्वप्रतिपाद्यते उच्यते वेदांतरा कोऽप्येव विद्यायाः कर्मप्राधान्ये सूचयद्विलिगे
स्तदुपपत्तिरित्यसामानाधिकरण्यनिर्देशेन च वेदांतरशब्दादेहातिरिक्तजीवस्वरूपयाथात्म्यापदेशादिति वलादभ्युपगमनीयमिति
पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः ननु च कर्तृ संस्कारमुखेन विद्यायाः क्रतुनुप्रवेशो न शक्यते वक्तुं कर्तुर्लौकिकवेदिकसाधारणत्वेनाव्यभिचरित
क्रतुसंबन्धित्वाभावात् नैव लौकिकस्य कर्मणः कर्तुर्देहादव्यतिरिक्तत्वेप्युपपत्तेर्देहातिरिक्तनित्यात्मस्वरूपस्य क्रतविवोपयोगात्तत्स्वरूप
प्रतिपादनमुखेन क्रतुनुप्रवेशो न विरुध्यते प्रतो विद्यायाः क्रतुशेषत्वान्नातः पुरुषार्थः कानि पुनस्तानि लिङ्गानि यदुपपत्तिस्तमा
मानाधिकरण्यनिर्देशेन वेदांतरशब्दाः जीवस्वरूपपरा इति निर्णीयं ते तत्राह श्री आचारदशीनात् ब्रह्मविदा प्राधान्येन कर्मस्वा
चरो दृश्यते अश्वपत्तिः कैकयः किल आत्मवित्तमस्तद्धिताना योपगतौ स्तान् धीमत्या ह यद्यप्यमोहो ह वै भगवतो ह मस्मीति
तथा ब्रजनकादयो ब्रह्मविदग्रे शराः कर्मनिष्ठाः सन्ति युद्धं यते कर्मणे वहि संसिद्धिमास्थिता जनकाद य इ या ज सोऽपि सुबहू न य
ज्ञानज्ञानव्यापारय इति प्रतो ब्रह्मविदां कर्मप्रधानत्वदर्शनाद्विद्यायाः कर्तुः स्वरूपवेदनरूपत्वेन कर्ममिगत्वमेवेति न विद्यातः
पुरुषार्थः लिङ्गमिदं प्राणिभ्यः ता मित्यत्राह श्री तुच्छुते ॥ श्रुतिरेव विद्यायाः कर्ममिगत्वमाह यदेव विद्यायां करोति श्रुत्योपानिष
दा तदेव वीर्यवत्तरे भवतीति नेयं श्रुतिः प्रकरणादु जीयमात्रविषयेति व्यवस्थापयितुं शक्यं यतः प्रकरणेन श्रुतिर्वलीयसीत्येव वि

वीर्यवत्तरत्वं प्रतिसाधनभावः प्रतिपाद्यते तेन क्रतुफलत्वं पृथग्भूतफलसाधनभूताविद्योजीयमुपासीतेति कर्तव्यतया विधीयते क्रतु
फलात्पृथग्भूतफलसाधनतया वगतस्योपासनस्य कर्तव्यगभूतो जीयां विनियोगो नोपपद्यते अत उपासनस्याश्रयापेक्षायां
सन्निहित उजाग्र आश्रयमात्रं भवति उ जीयश्च कर्तव्यगभूत इति क्रतुप्रयुक्तो जीयाश्च उपासने कर्तव्यधिकारिण एव क्रतोर्वीर्यवत्तर
त्वेष्टानिमित्तमिदमधिकारोन्तरमिति न क्रतुषु तदुपादाननियमः वीर्यवत्तरत्वं च क्रतुफलस्य प्रबलकर्मोन्तरफलेनाप्रतिबंध इत्युक्ते
तोऽखिले वितफलत्वमित्यर्थः पर्यादादीनां तु यदेव विद्याया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति विद्यायाः फलसाधनत्वं वदप्रमाणं
वत्तादिकलं प्रतिसाक्षात्साधनभावो न श्रुत इति कर्तव्यगभूतजुह्वाद्यंगतया विनियोगाविराधात्तदंगभूतानां फलांतरसाधनभाव
कल्पनानुपपत्तेस्तत्फलश्रुतिरर्थवादमात्रं स्यात् श्री दर्शनाच्च दर्शयति च श्रुतिरूपासनोपादानानियममैवं विद्वद्वैबलायतं
यजमानं सर्वोऽर्चति जो भिरक्षतीति ब्रह्मणो वेदनेन सर्वं धारय एतं बुवतीति उजाग्रप्रभृतीनां वेदनस्यानियमे सत्येतदुप
पद्यते अनेन लिङ्गेन पूर्वोक्तानां समाहारादिलिङ्गानां प्राधिकृत्य मन्त्रगम्यने अतएवा नियम एवेति स्थितम् इति श्री भगव
द्रामानुजविरचिते शास्त्रीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः ०० ०० श्री पुरुषार्थोक्तः शब्दादिति वादराय
णः श्री गुणोपसंहारावुपसंहारफलाविद्योक्तत्वात्तात्त्विकता कृता इदानीं विद्यातः पुरुषार्थोक्तविद्यांगत्कर्मण इति
चित्यते किं पुनः अतो विद्यातः पुरुषार्थ इति भगवान्वादरायणो मन्यते कुतः शब्दत्वं दृश्यते ह्योपनिषदः शब्दो विद्यातः
पुरुषार्थो बुवन् ब्रह्मविद्याप्रोतिपरं वेदाहमेतं पुरुषं महातमा तदित्यवर्णितमसः परस्तात्तमेवं विद्वानमृत इह भवति
नान्यपेथा विद्यते यनाययथानद्याः स्यादमानाः समुदेः स्तंगं स्तंगं तिना मरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपा द्विमुक्तः य
रात्परं पुरुषमुपेति दिव्यमित्यादिः अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते श्री शेषत्वात्पुरुषार्थवादे यथान्पेक्षिति जैमिनिः
नेतदेवं यद्विद्यातः पुरुषार्थो वासिः शब्दादवगम्यते इति न ह्येव ब्रह्मविद्या प्रोतिपरमित्यादि शब्दो वेदनात्पुरुषार्थो वा

पुरुषार्थः इति सुखं तं लिङ्गान्यपि निरस्यते श्रीतुल्यं तु दर्शनम् ० यदुक्तं ब्रह्मविदो कर्मा नुष्ठानदर्शनादि विद्या कर्मा गमिति तत्र विद्याया
 अनङ्गत्वेऽपि तुल्यदर्शनं ब्रह्मविदो कर्मा नुष्ठानदर्शनमनेकां कति कति तर्थाः अननुष्ठानस्यापि दर्शनात् दृश्यते हि ब्रह्मविदो कर्मा
 गः अथ यः कावक्षेयाः किमधीवय मध्येष्टमः किमधीवय मध्येष्टमः इत्यादौ अतो ब्रह्मविदो कर्मा त्यागदर्शनात् न विद्या कर्मा गं क
 श्चिदमुपपद्यते ब्रह्मविदो कर्मा नुष्ठानमनुष्ठानं च फलान्भि संधिरहितस्य यज्ञादिकर्मणो ब्रह्मविद्यां त्वात् तथा विध्यस्य कर्मणो
 नुष्ठानदर्शनं मुपपद्यते कथं तच्च सर्वोपेक्षा यज्ञादि श्रुते रश्चेदिति फलार्थस्य तस्यैव यज्ञादेः कर्मणो मोक्षे कफल
 ब्रह्मविद्याविरोधित्वान्नस्याननुष्ठानदर्शनमुपपन्नतरं विद्यायाः कर्मा गत्वे कर्मा त्यागः कथमपि नोपपद्यते यदुक्तं श्रुत्येव विद्यायाः
 कर्मा गत्वमवगम्यते इति तत्राह श्रीप्रसार्वत्रिकी न सर्वं विद्याविषये यं श्रुतिरपि तु जीय विद्याविषये व यदेव विद्याया करोतीति यद्यु
 दस्यानिर्धारितविशेषस्यो जीयमुपासीतेति प्रस्तुतो जीयविशेषनिष्ठत्वात् न हि यत्करोतीति तद्विद्ययेति संबध्यते यदेव विद्याया क
 रीतितदेव वीर्यवत्तरमिति विद्याया क्रियमाणं यच्छब्देन निर्दिश्यतस्य हि वीर्यवत्तरत्वमुच्यते यच्चेदमुक्तं तं विद्या कर्माणीसम
 न्वारभेते इति विद्या कर्मा णोः साहित्यदर्शनादि विद्या कर्मा गमिति तत्राह श्रीविभागः शतवत्तरं तं विद्या कर्माणीसमन्वारभेते इत्य
 त्रोक्तेन न्यायेन विद्या कर्मा णोऽभिन्नफलत्वादि विद्या स्वस्मै फलापतमन्वारभेते कर्म च स्वस्मै फलापेति विभागो द्रष्टव्यः शतवत्
 यथाक्षेत्ररत्नविक्रयिणोऽपि शतद्वयमन्वेतीत्युक्ते क्षेत्रार्थशतं रत्नार्थशतमिति विभागः प्रतीयते तथेहापि श्रीप्रध्ययनमात्रवत्तः
 कर्मा विधानादि विद्या कर्मा गमिति नेतदुक्तं वेदमधीत्येव प्रध्ययनमात्रवत्तं विधानात् न चाध्ययविधिरेवार्थावबोधे प्रवर्तयति न
 आधानवदध्ययनस्याह्यरराशिग्रहणमात्रेपर्यवसानात् गृहीतस्य च स्वाध्यायस्य फलवत् कर्मावबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयफले
 तदर्थविचारिपुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते ततः कर्माधी कर्माज्ञाने प्रवर्तते मोक्षार्थं च ब्रह्मज्ञान इति न विद्या कर्मा गं यद्यध्ययन
 विधिरेवार्थावबोधे प्रवर्तयति तथापि न विद्या कर्मा गं अर्थज्ञानादर्थान्तरत्वादि विद्यायाः यथा ज्योतिष्ठा मादिकर्मस्वरूपवि
 ज्ञानात् फलसाधनभूतं कर्मा नुष्ठानमर्थान्तरं तथापि ज्ञानस्वरूपात् ब्रह्मस्वरूपविज्ञानादर्थान्तरमेव ध्यानोपासनादि वादवा
 च्यापुरुषार्थसाधनभूता विद्येति न तस्याः कर्मसंबन्धगंधोपि विद्यते श्रीनविशेषात् श्रीयच्चेत्तुर्वन्नेवेह कर्मा णीति प्राक्त

द्ययाकरोतीतिविद्यामात्रविषयाहीयेऽकृतिः श्रीसमन्वारंभणात्श्रीतंविद्याकर्मणीसमन्वारंभेतेइतिविद्याकर्मणोः साहित्यं च
दृश्यतेसाहित्यं चोक्तं न्यायेनविद्यायाः कर्मागत्वेसत्त्वेवभवति श्रीतद्विधानात् ० विद्यावतः कर्मविधानात्विद्याकर्मगमित्यव
गम्यतेऽप्याचार्यकुलाद्वेदमधीत्ययथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषणाभिप्रमावैत्यकुलं वीशुचोदेशइत्यादौवेदमधीत्यइत्यध्ययन
वतः कर्माणि विदध्दर्थवबोधपर्यन्ताध्ययनवतएवविदधाति अर्थावबोधपर्यन्तं हि अध्ययनमितिस्थापितं अतोब्रह्मविद्या
पिकर्मसुविनियुक्तेतिनष्टयकफलायावकल्पते नियमात् इतश्चनविद्यातः पुरुषार्थः कुर्वन्नेवेह कर्माणिजिजीविषेत्तंसमा
इत्यात्मविदः पुरुषायुषस्यसर्वस्यकर्मसु नियमेनविनियोगात्कर्मणाएवफलमित्यवगम्यते विद्यातुकर्मागमित्येवं प्राप्तेप्रवेक्ष्य
दे श्रीः अधिकोपदेशानुवादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् श्रीतुषादास्यद्वौ व्यावृत्तः विद्यातएवपुरुषार्थः कुतः अधिकोपदेशात्कर्म
सुकर्तुर्जीवादेयप्रत्यनीकानवधिकंतिशयासंख्येयकल्याणगुणाकरत्वेनाधिकस्यार्थांतरभूतस्यपरस्यब्रह्मणोवेद्यतयोपदेशात्
भगवतोवादरायणस्यविद्यातःफलमित्येवंमर्तुर्हिगानितिदंतुवेद्यतयोपदेशस्तावत्कर्तुः प्रत्यगात्मनोधिकस्यैवकथं तद्दर्शना
त् प्रत्यगात्मनिश्रुद्धेयसंभावनीयानंतगुणाकरस्यवेद्यस्यनिरस्तनिखिलहेयगंधस्यस्वसंकल्पकृतजगदुदयविभवलयली
लस्यसर्वज्ञस्यसर्वेशकैः वाअनसाधरिच्छेद्यानंदस्यजीवाधिपस्यकल्मसप्रशंसितुः परस्यब्रह्मणोवेदनोपदेशवाक्येबुद्धरीनात्
अपहतपाप्माविजरोविमल्युर्विशोकोविजिघ्रसोपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः तदेक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतितत्तेजोऽस्तसः सर्वज्ञः
सर्ववित्परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयन्तेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचमूकोब्रह्मणः प्रानंदः यतोवाचोनिवर्तन्तेऽप्रप्राप्यमनसास
हप्रानंदं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चनेति एव सर्वे श्रुत एवभूताधिपतिरेवभूतयाल एवसेतुर्विधरणः सकारणं
करणाधिपाधिपोनचास्यकं श्रुजुनितानचाधिपः एतस्य वाक्षरस्यप्रशंसनेगाजिगृहीचंद्रमसौविद्यतोतिष्ठतः भीष्मास्मादातः प
वतेभीषोदेतिसूर्यः भीष्मास्मादग्निश्चंद्रश्चमसुर्धावन्तिपंचमइत्यादिषु तस्माद्वेदोपदेशो बुकर्तुः प्रत्यगात्मनः खद्योतकल्पस्याविद्या
दिहेयसंबंधयोग्यस्यगंधोपिनास्तीतिपरमपुरुषविषयायाविद्यायास्तत्प्राप्तिरूपमस्तत्त्वेतत्रतत्रश्रूयमाणंफलमिति विद्यातः

14

माणां पशामशीमात्रं क्रियते अनुवादमात्रमित्यर्थः कुतः एतदचोदनात् अविधानादित्यर्थः न ह्यत्र विधिषादः श्रूयते त्रयो धर्म
स्कंधा इत्यादिना हि प्रकृतप्रकृतप्रणवेन ब्रह्मोपासनं कृत्यते ब्रह्म संस्थो मृतत्वमेतीत्युपसंहारात् अतो न्याय्यं अनुवादमा
त्रमत्र क्रियते तेषामाश्रमाणां ये चैरप्यश्रयतप इत्युपासत इति चेदवयानविधिपरत्वात् तत्रापि नाश्रमांतरविधिसं
भव अपि च अपवादति हि श्रुतिराश्रमांतरं वीरहावा एष देवानां योगिनिमुखा सयत इत्यादिकाः प्रकृतप्रार्थितसा आश्र
मानसंतीति जे मिति रा बा यो म न्य ते श्री अनु वे य वा द रा ज णः साम्य श्रुतेः ॥ ग्रहस्याश्रमवदाश्रमांतरमप्यनुष्ठेयं भ
गवान् वादरायणो म न्य ते कुतः साम्यश्रुतेः उपादि य तया मि मृत गृहस्याश्रमसाम्ये हि ते वा मय्याश्रमाणां श्रयते त्रयो ध
मस्कंधा इत्यारभ्य ब्रह्म संस्थो मृतत्वमेतीत्युपसंहारात् न ह्यस्याश्रमस्येति चेत् तत्रां च समानं अथ गृहस्याश्रमस्यानुवादः प्राप्नोसत्यमिव संभ
वतीति तस्य प्राप्तिरवश्यामुपेत्येति मते तदितरे वा मयि समानमन्यत्राभिनिवेशात् न च गृहस्य धर्म एव यतो धर्मयने दानं
तथा ब्रह्मचर्यमिति सर्वैः शब्दे रभी धी य ते ब्रह्मचर्यं तपसो गृहस्यास्येव संभवादिति युक्तं त्रयो धर्मस्कंधा इति त्रित्वे
न संगृह्य प्रथमो द्वितीयस्तृतीय इति विभागवचनानुपपत्तेरतो धर्मयने दानं मिति गृहस्याश्रम उच्यते प्रथमयनश
ब्दे वेदाभ्यासपरः तपः शब्देन वैखानसपारिव्राज्ययोगीन्द्र एवमुक्तपः प्रधानत्वात् तपः शब्दे हि कायत्वे शो रूढः स च
द्वयोरपि समानः ब्रह्मचारिधर्म एव ब्रह्मचर्यं शब्देनाभिधीयते ब्रह्म संस्थो मृतत्वमेतीति परत्र श्रयमाणो ब्रह्म संस्थ
शब्दे योगिकः सर्वाश्रमसाधारणः सर्वेषामाश्रमिणां ब्रह्म संस्थो संभवात् ब्रह्मलि संस्थो संस्थितिर्ब्रह्म संस्थत्वं तच्च सर्वे
षां संभवत्येव ब्रह्मनिष्ठा विकलाः केवलाः श्रमिणाः पुण्यलोकभाजः ते श्चैव ब्रह्मनिष्ठोऽमृतत्वभाग भवति तदेतद्विषय
ममुक्तं भगवता पशुशारेण प्राजापत्यं ब्राह्मणानामित्यारभ्य ब्राह्मणं संन्यासिनोऽमृतमित्येते न वरुणानामाश्रमाणां च केवला
नां ब्रह्मलोकप्राप्तं तं फलमभिधायैकांतिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगि नो हि ये ते द्यां तत्परं संस्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः इति

विदं ज्ञानाद्यावर्त्य यावज्जीवं कर्मानुष्ठाने नियमयतीति तन्नोपपद्यते अविशेषात् न ह्ययं नियमः फलसाधनभूतस्तत्
त्र कर्मविषय इति विशेषहेतुरस्ति विद्यांगभूतविषयक कर्म तयाप्युपयत्तेः कर्म लोव हि संसिद्धिमाप्स्यता जनकादय इति
वत् विदुषस्त्वा प्रपाणादुपासनस्यानुवर्तमानत्वादिव मर्त्यस्वाभावे न चोद्यं परिहृत्य कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यस्य वाक्यस्य अर्थ
माह श्री सुतये नुमतिर्वा. वाशकोवधारणार्थः इशावास्यमिदं सर्वमिति विद्याप्रकरणाद्विद्यास्तु तथे सर्वदा कर्मानुष्ठानानु
मतिरियं विद्यामाहात्म्यात् सर्वदा कर्म कुर्वन् न चिन्तयिते कर्मभिरिति हि विद्यास्तुता भवति वाक्यस्य श्रेष्ठमेव दर्शयति
एवं त्वयि नान्यथेतोस्ति न कर्मलिप्यते नर इति अतो न कर्मगं विद्या श्री कामकारेण चैके अपि चैव मे के प्राप्तिनः काम
कारेण ब्रह्म विद्या निष्कल्य गाह्यस्य त्यागमधीयते किं प्रजया क रिय्या मोये धानो य मात्मा ये लोक इति विदुषो विरक्तस्य
कामकारेण गाह्यस्य कर्म त्यागे बुवदिदं कर्त्तव्यं ब्रह्म विद्यायाः कर्मानंगत्वं दर्शयति यत्रादिकर्मांगत्वे हि विद्यायाः विद्यानि
लस्य कामकारेण गाह्यस्य त्यागो न संभवति अतो न विद्या कर्मांगं श्री उपमर्दं च. उ एवापु एष रूपस्य समस्त संसारिक दुःखम्
लस्य कर्म लो ब्रह्म विद्या यो मर्दं च प्रतिवेदांत मधीयते निश्चये हृदय ग्रंथिः छिद्यते सर्व संशया हीयते चास्य कर्माणि तस्मि
न्मुष्टे परावर इत्यादिकं तद्विद्यायाः कर्मांगत्वेन संगच्छते श्री उर्द्धरे तस्स च प्रा वे हि. उर्द्धरे तः स्वाश्रमे सु ब्रह्म विद्यादर्श
नात्तेष्वग्नि होत्र दर्शपूर्णमासादिकर्मासंभवाच्च न विद्या कर्मांगम् न उर्द्धरे तस आश्रमाः न संख्येव यावज्जीव प्रज्जि होत्रं जु
होतीत्यादिना अग्नि होत्र दर्शपूर्णमासादीनां यावज्जीवा धिक्कारः श्रुतेः श्रुति विरुद्धा नां स्मृतीनां चाप्राप्ता एषा दंत आह प्रादि
हिति वैदिक एव हि प्रा वे ते इत्यनेन यो धर्म स्कंधा ये चैव मेर एष अजीति अहं ह्यस्य स ते एत मेव प्रधा जिनो लोक मिच्छंतः प्रवृजंती
त्यादौ यावज्जीव श्रुतिस्त्य विरक्त विषया श्री परामर्शे जे मि निरचो दना चाम वदति हि. यदि दत्र यो धर्म स्कंधा इत्यादौ वैदिके
प्रा वे उर्द्धरे तसः आश्रमाः इत्यनेन अतस्ते संख्ये वेति नेत दुपपद्यते यतस्त्र यो धर्म स्कंधा इत्येव मादि बुवा को सुते धामा अ

नात्तस्तुतिमात्रमेवेयां वाक्यानां विवक्षितमिति चेदत्रोत्तरं नापूर्वत्वादिति नस्तुतिमात्रमुपपद्यते कुतः पूर्वत्वात् अत्रासत्वा
 त न ह्युज्जीयाद्योरसतमादितया प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नाः येन तत्प्राशस्त्यबुद्ध्युत्पत्त्यर्थरसतमादित्वेनानुधेय
 न ह्युज्जीयादिविधिरत्र सन्निहितः येनेयमेव न ह्युः स्वलेकि आहवनीय इत्यादिवत्तदेकवाक्यत्वेन यथा कथा च विधया
 तस्तुतिपरत्वमाश्रीयते अतः क्रतुवीर्यवत्त्वादिफलसिद्ध्यर्थमुज्जीयादि सुरसतमादिदृष्टिविधानमेव न्याय्यं श्रीभा
 वशाब्दाच्च उपासीतेत्यादिभावशब्दाच्च विधिपरत्वमेव न्याय्यं विधिप्रत्यययुक्ते हि त्रियाशब्दो विधेयमेव स्वार्थमवग
 मयति तस्मादुपासनविधानार्था एताः श्रुतयः पारिल्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् प्रतर्दनीह वै देवो दासि रिन्दु
 स्पप्रियं धामो यजगमस्वतकेतुर्हं कर्त्तव्यं आसीदित्येवमादीनि वेदान्तेष्वारब्धानां निमित्तकारिष्ववप्रयोगार्थान्युतविद्याविशेष
 प्रतिपादनार्थानीति चिन्तायामारब्धानां निमित्तं संतीत्यारब्धानां पारिल्लवे विनियोगान्न विद्याप्रधानत्वं न्याय्यमिति
 चेन्न सर्व एषारब्धानां निमित्तकारिष्ववप्रयोगे विनियोगमर्हति कुतः विशेषितत्वात् विनियोगस्यारब्धानां निमित्तं संतीत्युक्ता
 तत्रैव मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादिना मन्वादीनामारब्धानां निमित्तं विशेष्यते अतस्तेषामेव तत्र विनियोग इति गम्यते तस्मान्न स
 र्ववेदान्तेष्वारब्धानां श्रुतयः पारिल्लवप्रयोगार्थाः अपितु विद्याविध्यार्थाः श्रीतथा चैकवाक्योपबन्धात् ० आत्मा वा अ
 र्द्रष्टव्य इत्यादिविधिनेकवाक्यतयोपबन्धाच्च आरब्धानां विद्याविध्यार्थान्येव तानीति गम्यते यथा सोरोदीदित्येव मा
 देः कर्मविध्यार्थत्वं न पारिल्लवार्थत्वं श्रीप्रतएव वाग्मीभ्यनायनवेद्या ० स्तुतिप्रसंगादबोत्तरसंगतिविशेषेणार्थद्वयं हि
 तित्तं विद्यावत्त उर्द्धरेत स आश्रमिण संतीत्युक्ते उर्द्धरेतस्तु च प्राक् हेत्यादिभिः सूत्रैः इत्यनीमूर्द्धरेतसो यज्ञाद्यभावात्

माश्रमविधिमसतमिवक्तृत्वाएतेष्वन्यपरेष्वपिवाक्येष्वाश्रमप्रतिरवप्रयाश्रयणीयेत्युपपादितं एवमुक्तिः ८

मता

तेष्वेवब्रह्मनिष्ठानोब्रह्मप्राप्तिमभिदधाताश्रमो गृहस्थाश्रमस्तुत्या उर्द्धरेतसः आश्रमाश्रमविद्वयंते इति तेननुष्ठेयाः येचेमेर
त्येप्रजातपइत्युपास तइतिचारण्यइति तपःप्रधानाश्रमप्राप्तपेक्षत्वाद्देवयानविधानस्यतत्रवित्तप्राप्तिरंगीकर्तणी
पापशमरीपक्षे विधानपक्षेचगृहस्थाश्रमतुल्यमेवामप्यनुष्ठेयत्वमित्युपपाद्यविधिरेवायमाश्रमाणां सर्वेषां
नुवादइत्युपपादयितुमाहश्रीविधिदीधारणवत् वाश्रमोवधारणार्थः विधिरेवायमाश्रमाणां धारणवत् यथादि
ष्टाग्निहोत्रेप्रथस्तात्समिधंधारयन्नुजुवेउपरिदिदिदेवेभ्योधारयतीत्यत्रानुवादसरूपादपिकावुपादुपरिधारण
स्याप्राप्तत्वाद्धिधिराश्रीयते तदुक्तं शेषलक्षणेविधिस्तुधारणः पूर्वत्वादिति तथात्राप्यप्राप्तत्वाद्धिधिरवाश्रयणीयः व
त्तर्क्यसमाप्यगृहीभवेत्तगृहाहूनीभूत्वाप्रव्रजेत् यदिवेतरथाब्रह्मचर्य्यदेवप्रव्रजेत् गृहाहूनाहूनाहूयदहरेवविर
जेत्तदहरेवप्रव्रजेदितिजोवाला नोमाश्रमांतरविधानादणश्रुतिर्यवजीवश्रुतिरपवादश्रुतिश्चाविरक्तेविषया
एवेतिवेदितव्याश्रम्याश्रमब्रह्मविदः कर्मणामाप्रयाणादवश्यकर्तव्यताविधायिन्यः श्रुतयः स्मृतयश्चस्वाश्रमध
र्मविषयाश्रम उर्द्धरेतस्सुचब्रह्मविद्याविधानाद्धिद्यातः पुरुषार्थइतिसिद्धम् स्मृतिमात्रमुपादानादितिचेन्नापूर्व
त्वात् ० इदमिदानींचिंत्यतेस एषरक्षानांरसतमः परमः पराश्रीष्टमोयउजीथइत्येवंजातीयकानिवाक्यानि कृत्ववयवभूतो
जीथादिस्तुतिमात्रपराणि प्राप्तेस्त्रिदुष्टीयादिपुंसतमादिद्विविधानाश्रीनीति श्रुतप्रतिपादितमुपासनपरत्वमंगीक
रोपासनस्यपुरुषार्थत्वेनकृतुमुपादानानियमउक्तः किमुक्तंस्तुतिमात्रपराणीति कुतः उजीथाद्युपादाना कृत्वेगभूता
नितुजीथादीमुपादायतेवारसतमादित्वंप्रतिपादितं यथाजुहोदीनां यथायादित्वंप्रतिपादयतो वचनस्येयमेवजुहुः
त्वर्लोकाप्राहवनीयइत्यादिकस्यतत्स्तुतिमात्रपरत्वंतत्रैहवितरिदमाश्रीकतेस्तुतिमात्रमुपादानादितिचेदिति उजीथाद्युपादा

यमेव भगवान् यत्तदानतपः कर्मन त्याज्यं कार्यमेव तत् यत्तो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन स
र्वमिदं तत्तत्स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदिति मानव इति श्रीशामदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तद्विधेस्तदंगतयातिशयमवश्या
नुष्ठेयत्वात् ० गृहस्यस्यशामदमादीन्यनुष्ठेयान्युत्तमैति चिन्ता यामांतरवाह्यकरण व्यापाररूपत्वात्कर्मालुधानस्यशाम
दमादीनां तद्विपरीतरूपत्वाच्चानुष्ठेयानीति प्राप्त उच्यते यद्यपि गृहस्यः करणव्यापाररूपकर्मसु प्रवृत्तस्तथापि स
विद्यानूशमाद्युपेतः स्यात् कुतः तदंगतया तद्विधेः विद्यांगतया तेषां विधेः तस्मादेवं विच्छेदो दोषः उपरतः तितिसुः
समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति विद्योत्पत्तेः श्रित्तसमाधानरूपत्वेन दृष्टपरिकरत्वाच्चमादीनां विद्यानिर्ध
नये तेषां शमादीनां मवश्यानुष्ठेयत्वाच्चान्यथानुष्ठेयानि न च करणव्यापारतद्विषय्यं यत्तत्त्वेन कर्मणां शमादीनां
च परस्परविरोधः भिन्नविषयत्वात् विहितेषु करणव्यापारोऽविहितेषु प्रयोजनशून्येषु च तदुपशमः इति न च करण
व्यापाररूपकर्मसु कर्तमानस्य वासना वप्राच्छमादीनामुपादेयत्वा संभवः विहितानां कर्मणां परमपुरुषाश्रयतया
तत्तस्मादद्वारेण निरिवलविपरीतवासनोच्छेद न हेतुत्वात् प्रतो गृहस्यस्यशामदमादयोप्यनुष्ठेयाः श्रीसर्वा नानुम
तिश्च प्राणायाम्येन दर्शनात् ० वाजिनोच्छेदो गानां च प्राणविद्यायां न ह वास्यानन्तजगधं भवति नानन्तपरिगृहीतं
भवति न ह वा एवं विदित्किंच नानन्तं भवतीति प्राणविदः सर्वा नानुमतिः संकीर्त्य ते किमियं सर्वा नानुमतिः प्राणविद्यानि
ष्ठस्य सर्वदा उत्प्राणायाम्यापत्ताविति विशये विशेषणानुपादानात् सर्वदेति प्राप्त उच्यते प्राणायाम्ये इति च शब्दे
धारणो प्राणायाम्यापत्तावेत्यर्थः कुतः तद्दर्शनात् दृश्यते ह्यनत्र ब्रह्मविदमपि प्राणायाम्यापत्ताविव सर्वा नानुमतिः
पुनः प्राणविद उच्यते किल चाक्रायणो ब्रह्मविदः सरो मठन्वीहतेषु कुरुषु दुर्मिदयदूषितेषु कुरुषु इभ्यगामिव सन्न

दंशिकाविद्यानसंभवतीत्याशंकारः प्रतएव चाग्नीधनाद्यनपेक्षेति यत्तु ऊर्ध्वरेतस आश्रमिणो विद्यासंवेधित्वेन श्रुत्यापरि
गृह्यते ब्रह्मसंस्थो मृतत्वं मेतीति चेन्नैर एष्य श्रद्धातप इत्युपासने एतमेव प्रवृत्ति नो लोकमिच्छतः प्रवृत्तिं ति यदिच्छंती
ब्रह्मचर्यं चरतीत्यादिक या श्रत एवोर्ध्वरेतस्य विद्याग्नीधनाद्यनपेक्षा श्रग्नीधनमग्न्याधानं आधान पूर्वकाग्नि
होत्रदर्शपूर्णमासादिक कर्मानपेक्षा तेषु विद्या केवलस्वाश्रमविरहित कर्मपेक्षेत्यर्थः श्रीसर्वापेक्षा च यथादिश्रुतेर
श्रवत् यदिविद्यायज्ञाद्यनपेक्षे वा मृतत्वं साधयति तर्हि गृहस्थेऽपि तदनपेक्षे व साधयितुमर्हति यज्ञादिश्रुति
रपि विविदिषंतीति प्राक्त्य कर्मलो न वेदनां गतां प्रतिपादयति अत आह सर्वापेक्षे ति अग्निहोत्रादिसर्वकर्मपेक्षे व
विद्याकर्मवस्तु गृहस्थेषु कुतः यज्ञादिश्रुतिः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशके
नेत्यादिना यज्ञादयो हि विद्यांगत्वेन श्रूयंते यज्ञादिना विविदिषंति वेदितुमिच्छंति यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्नुमिच्छंतीत्य
र्थः यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वेन ह्येव यज्ञादिभिः ज्ञानं प्राप्नुमिच्छंतीति व्यपदेश उपपद्यते यथाऽसौ ह न न साधनत्वे सत्यसि
नाजिघांसतीति व्यपदेशः अतो यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते ज्ञानं च वाक्यार्थज्ञानादर्थतरभूतं ध्यानीपास
नादिशब्दवाच्यं विरादतमप्रत्यक्षं तापलं स्मृतिरूपं निरतिशयप्रियमहरहरभासाधेयातिशयमाप्रयाणादनुवर्तमा
नं मोक्षसाधनमित्युक्तमस्माभिः पूर्वमेव वदयति च आवृत्तिरसक दुपदेशादित्यादिना यवं रूपं च ध्यानमहरहरनुष्ठा
यमानैर्निस्तेनेमित्तिकैः कर्मभिः परमपुरुषाद्यनरूपैः परमपुरुषप्रसादद्वारेण जायत इति यज्ञादिना विविदिषंतीति
शास्त्रेण प्रतिपाद्यते अतः कर्मवत्सु गृहस्थेषु यज्ञादिनित्यनेमित्तिक सर्वकर्मपेक्षा विद्या श्रवद्यथा प्ररुषगमन
साधनभूतोऽश्रवः स्वपरिकरबंध परिकर्मापेक्षः एवं मोक्षसाधनभूता विद्या नित्यनेमित्तिक कर्मपेक्षा तदिदमाह स्व

17

नां सतां केवलाश्रमि शेषत्वेनित्या नित्यसंयोगविरोधः प्रसज्यत इति यज्ञादीनां केवलाश्रमधर्मत्वं न भवतीति प्राप्त उच्यते आश्रम
 कर्मापीति आश्रमकर्मोपि भवति केवलाश्रमिणामप्यनुष्ठेयानीत्यर्थः कुतः यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिना विहितत्वा
 त् जीवना निमित्ततया नित्यव्यवहितत्वादित्यर्थः तथा विद्यांगतया च तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिना विहितत्वाद्विद्याशे
 षतयाप्यनुष्ठेयानीत्याह श्रीसहकारित्वेन च श्रीविद्योपनिषदरेण विद्यासहकारितयाप्यनुष्ठेयानि अग्निहोत्रादी
 नामेव जीवनाधिकारस्वर्गाधिकारवद्विनिर्गोप्यत्वेनोभयार्थत्वं न विरुध्यते इत्यर्थः तद्यदेव कर्मातिरत्वमपि नास्ती
 त्याह श्रीसर्वथापित एवोभयलिङ्गात् ० सर्वथा विद्यार्थत्वे आश्रमार्थत्वेपि त एव यज्ञादय इति प्रतिपत्तव्येन कर्मस्व
 रूपमिदं इत्यर्थः कुतः उभयलिङ्गादुभयत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दैः प्रत्यभिज्ञाय विनियोगात् कर्मस्वरूपभेदे प्रमाणाभावा
 च श्रीअनभिभवं च दर्शयति धर्मेण ध्यापमपनुदतीत्यादिभिश्च तानेव यज्ञादिधर्मान्निर्दिश्यते विद्याया अनभि
 भवं पापकर्मभिरुत्पत्तिप्रतिवेद्याभावं दर्शयति अहरहरनुकीयमाने हि यज्ञादिभिर्विशुद्धेऽं तः करणे प्रत्यहं प्रकृत्यमाणवि
 द्योत्पत्तिप्रतस्त एवोभयत्र यज्ञादयः श्रीअंतरावापितुं तद्वृत्तेः ० चेनुर्लामाश्रमिणो ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्ति विद्या
 सहकारिण आश्रमधर्मो इति चोक्तं येषु न राश्रमानंतरा वर्तते विधुसदयस्तेषां ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्ति नेति सशये
 आश्रमधर्मैतिकर्तव्यता कत्वा द्विद्याया अनश्रमिणो चाश्रमधर्मभावात्तास्यधिकार इति प्राप्त उच्यते अंतरावापि
 त्वितितुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः च शब्दः अवधारणे अंतरावर्तमानानामनाश्रमिणामपि विद्यायामधिकारोस्ति व कुतः त
 द्वृत्तेः दृश्यते हि रेव भीष्मसंवत्सी दीनामनाश्रमिणामपि ब्रह्मविद्या निष्ठत्वं न चाश्रमधर्मैरेव विद्यानुग्रह इति शर्वव
 क्तु यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति दानादीनामाश्रमे श्वनैकांतिकानामप्यनुग्राहकत्वप्रवणत्वं यद्योक्तं तस्मिन् विद्यानि

न शनेन प्राण संशय मापन्नो ब्रह्मविद्यानिष्पन्नये प्राणानामनवसादमाकांक्षया एतद्व्युत्पन्नं कुलमाधानं खादंतं भिद्यमानं स्तेनं चोचि
 छेभ्योऽनेन विद्यते इति प्रसुक्तः पुनरप्येतेषां मे देही सुक्ता ते न चोच्ये नो छिद्येभ्यः प्रादाय दत्तवान् कुलमाधानं प्रतिगृह्य
 अनुयायनं प्रतिगृह्णामि मेनाभ्यर्चितं उच्छिष्टं मे पीते स्यादिति वदं प्राक्त्रायणः किमेते कुलमाधा अनुच्छिष्टा इतीभ्ये न पर्यनु
 क्तो न वा अजीविष्यमि मा वरा दनं कामो म उदक पा न मिति कुलमाधा खादने स्वस्य प्राण संशया पति स्ता वन्मा त्र खादने न
 धृत प्राणस्य स्वस्योच्छिष्टोदक पा नं काम कारितं निधिधं स्यादित्युक्ता स्वखादित शेषं जाया ये दत्वा त या चर दितो न य
 रेधुर्याजनेन त्विजीषया जिगमिषुः पुनरपि प्राण संशय मापन्नो स्ताने वेभ्योच्छिष्टा स्त्वोच्छिष्टं भूता न्यव्युषितांश्च खा
 दन्प्रतो ब्रह्मविदामपि प्राण संशय एव सर्वा नानुमति दर्शनादत्राविशेषेणाकीर्तनमपि प्राणविदः सर्वा न्नी नत्वं प्राणस्य या
 यना वेवेति निष्प्रवीयते श्री अर्था धा न्नु ० ग्राह्य शुद्धौ सत्त्व शुद्धिः सत्त्व शुद्धौ ध्रुवा सत्त्व इति ब्रह्मविद्योत्पत्ता वाहार शुद्धि वि
 धाना वाधा दत्त ब्रह्मविदां सर्वा न्नी नत्वं मापद्विषयमेव गम्यते एवं ब्रह्म विदामति शयित शर्की नामपि सर्वा न्नी नत्वं
 स्यापद्विषयत्वात् प्राणविदोऽल्पशक्तेः सर्वा न्ना नुमति रायद्विषये वा श्री अपि स्मर्यते अपि चापद्विषयमेव सर्वा न्नी नत्वं
 ब्रह्मविदामन्येषां च स्मर्यते प्राण संशय मापन्नो योऽन्ममस्ति यतस्ततः लिप्यते न स पापेन य अयत्र मिवांक्षेति
 श्री शब्द ज्ञातो कामकारे यतो ब्रह्मविदामन्येषां च सर्वा न्नी नत्वं मापद्विषयमेव अतएव सर्वेषां कामकारे शब्दः का
 रस्य प्रतिषेधकः शब्दो वर्त्तते अस्ति हि कठानां सहितार्था कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दः तस्माद्ब्रह्मणः सुरां नपि वति पापम
 नो संसृजा इतीति पापना संसृष्टो न भवानीति मत्वा ब्रह्मणः सुरां नपि वेदित्यर्थः श्री विहितत्वाच्चाश्रम कर्मापि यत्तादि
 कर्माजिका ब्रह्मविद्योत्पत्तानि च यज्ञादीनि कर्माण्य मुमुक्षुणा केवला अमिणा यानुष्ठेयान्मुत्तनेति चिंता या विधाया

शा. भा.
त.
८

विद्यायामधिकारः संभवतिः अस्ति च प्रायश्चित्तमधिकारलक्षणो निरूपितं अवकीर्णपशुश्च तद्वदिति प्रतः प्रच्युतब्रह्मचर्यस्य
प्रायश्चित्तसंभवात् कृतप्रायश्चित्तो ब्रह्मविद्यायामधिकारिष्यतीति तत्राह श्रीनवाधिकारिकमपि यत नानुमानात्तदयोगात्
अधिकारलक्षणोक्तमपि प्रायश्चित्तं नैष्ठिकादीनां ततो भ्रष्टानां न संभवति कुतः यत नानुमानात्तदयोगात् नैष्ठिकादीनां प्र
च्युतानां यत न स्मरते स्तस्य प्रायश्चित्तस्यासंभवादास्तु नैष्ठिकधर्मयस्तु प्रच्यवते द्विजः प्रायश्चित्तं न पश्यामियेन शु
द्धेः सः प्राप्त इति प्रतोधिकारलक्षणोक्तप्रायश्चित्तमितरब्रह्मचारिविषयं श्री उपपद्वं मधीत्येके भावमशानवत्तदुक्तं नैष्ठि
कादीनां ब्रह्मचर्यप्रच्यवनमुपपद्वं मुपपातकं महापातके उपरिगणितत्वादिति तत्र प्रायश्चित्तस्य भावं विद्यमानतामप्येके प्रा
चार्याः मन्ते अशानवत् यद्यामध्यशानादिनिषेधस्तत्रा यश्चित्तं चोपकुर्वाणस्य नैष्ठिकादीनां च समानं तदुक्तं स्मृतिका
रे उत्तरेषां चैतदविरोधीति गुरुकुलवासिनो यदुक्तं तस्मात्प्रमाविरोधुत्तरेषां मप्याश्रमिणां भवतीत्यर्थः तद्वदिहापीति ब्रह्म
चर्यप्रच्यवने प्रायश्चित्तसंभवाद्ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽप्यस्ति श्री वहिस्तू भयथापि स्मरतेराचारान् श्री तुशब्दे मतोतरव्यावृत्त
र्थः उपपातकत्वे महापातकत्वेऽपि एते वहिर्भूता एव ब्रह्मविद्याधिकारिभ्यः ब्रह्मविद्यायामधिकृतत्वा इत्यर्थः कुतः स्मृतेः प
र्वोक्तात् यत न स्मरणान् यद्यपि कल्मेषनिर्हरणाय के चिद्वचनेः प्रायश्चित्ताधिकारो विद्यते तथापि कर्माधिकारानुगुण
शुद्धिरनु प्रायश्चित्तं न संभवति प्रायश्चित्तं न पश्यामियेन शुद्धेः सः प्राप्त इति स्मरतेरित्यर्थः आचाराञ्चांशिष्ठाहि नैष्ठिकादीन्
भ्रष्टान् कृतप्रायश्चित्तानपि वृज्जीयन्ति तेभ्यो ब्रह्मविद्यादिकं नोपदिशति अतस्तेषां नास्ति ब्रह्मविद्यायामधिकारः श्री
स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः श्री कर्माशाश्रयाण्युद्गीथाध्यासना निर्वियजमानकर्तृकान्युत अल्लिकूर्तं कानीति चिं
तायां यजमानकर्तृकालीत्यात्रेयो मन्यते कुतः फलश्रुतेः वेदांतविहितेषु दहराद्यपासनेषु फलोपासनयोरेकाश्रयत्वदर्श
नादिह चक्रतु फलाप्रतिबंधस्तस्योद्गीथाध्यासना फलस्य यजमानाश्रयत्वप्रवणादित्यर्थः न च जोसेहनादिवदगाश्र

न ७

क्रियते तथा नाशमिच्छति विद्यादर्शनादाश्रमानियत्सैर्जपोपवासदानदेवताराधनादिभिर्विद्यानुग्रहः इतिः १

कृतदर्शनादग्निहोत्रादिव्यतिरिक्तैरेव विद्यानुग्रहः प्राक्तेकर्तुं। अपिसमर्थे ते। अथ चानाम्प्रमितामपि जयादिभिरेव विद्या
नुग्रहः समर्थे तेजयेनापि च संसिद्धे द्वास्त्रयोनात्र संशयः कुर्व्यादित्यत्र वाकुर्व्यात् तमेव बाले राउच्यते रतिसंसिद्धे जु
पाद्यनुग्रहीतया विद्याया सिद्धी भवतीत्यर्थः श्रीविद्यानुग्रहश्च० न केवलं न्यायसूक्तिभ्यामयमर्थः साधनीयः श्रुय
तेवानाम्प्रमनियतेर्धर्मविशेषेर्विद्यानुग्रहः तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया तमानमन्विष्टे इति श्रीअतस्तितरज्यापोलि
गाच्च० तु शाब्देऽवधारणे प्रतोऽनाश्रमित्वादितरदाश्रमित्वमेव न्यायः प्रनाश्रमित्वमापद्विषयं शक्तस्य त्वाश्रम
त्वमेकोपादेयमित्यर्थः भूयो धर्मकाल्यधर्मकयोरतुल्यकार्यत्वात् तृणाच्छ्रमतेरित्यर्थः समर्थे चेन्न शक्तं प्रत्याश्रमस्योपा
देयत्वं प्रनाश्रमीनतिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजइत्यादिनानि वृत्तब्रह्मचर्यस्य तभाष्यस्य चावेराग्ये सति दाराऽनाभं प्राप्नु
श्रीतद्भूतस्य तु नातजा बो जेमिनेरधिनि यमात्तद्रूपाभावेभ्यः। नैष्ठिके वैखानसपरिव्राजकाश्रमेभ्यः प्रच्युतानामपि
ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्ति नेति चिंतया विधुरादिवचनाश्रमे कौतैदीनादिभिर्विद्यानुग्रहसंभवादस्य अधिकार इति प्राप्त उ
च्यते तद्भूतस्य तु नातजा व इति तु शाब्दः पक्ष आहत्यर्थः तद्भूतस्य नैष्ठिकाद्याश्रमनिष्ठस्य नातजावप्रतथाभावोऽनाश्रमि
त्वेनावस्थानं न संभवति तद्रूपाभावेभ्योनियमात् तद्रूपणि तेषां नैष्ठिकादीनां रूपाणि वेद्याः धर्मा इत्यर्थः तेषामभावस्त
द्रूपाभावास्तेभ्यः शास्त्रेर्नियमात् नैष्ठिकाद्याश्रमप्रविष्टान् स्वाश्रमधर्म निवृत्तिभ्योनियच्छ्रुतिदेशास्त्राणि वृत्त
चाख्याचार्यकुलवासी ततीयोऽल्पतमात्मानमाचार्यकुले वसादयन्निति प्ररणमिया नूततो न पुनरियादिति
च संन्यस्याग्निं न पुनरावर्त्तयेदिति च प्रतो विधुरादिव नैष्ठिकादीनाम् नाश्रमित्वेनावस्थानाऽसंभवान्नतानधिकरोति
ब्रह्मविद्याजे मिनेरपीत्यवगानंदरीयन्मुक्तं स्वाभिमतं दृढयति अथ स्यात् नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्यात् प्रच्युतानां प्रायश्चित्तार्थे

१ शा. भा.
८७
८८

१९

मुनिशब्दस्यपक्षेण प्रकृतमननशीले व्याख्याते प्रयोगदर्शनामौन्यं पांडित्यं बाल्ययोर्द्वयोस्तृतीयं यद्यप्यथमुनिरित्यत्र विधिप्रत्ययो न
अप्युच्यते तथापि प्रकृतमननस्याप्राप्तत्वादिधेयत्वमंगीकरणीयं अथमुनिः स्यादिति उदं चमौनं श्रवणप्रतिष्ठार्थमननाद
र्थान्तरभूतषु पासनान्तेन न स्य पुनः पुनः संशीलनतद्भाव नारूपं तदेवं वाक्यार्थः बाल्येण विद्यावान् पांडित्यं निर्विद्योपास्यं ब्रह्म
तत्त्वं परिशुद्धं परिपूर्णं च विदित्वा श्रवणमननाभ्यां प्राप्तं वेदानं प्रतिलभेत्यर्थः तच्च भगवत्प्रकृतं सत्त्वं तद्विरुद्धं यथोक्तं नाहं
वेदे रित्यादिभ्यः भक्त्या त्वनन्यया प्राक्तोक्ता तु निति श्रुतिश्च यस्य देवे पराभक्तिर्नीयमात्मा प्रवचनेन तन्मय इत्यादिका बाल्येन नति
कामेन बाल्यस्वरूपं चानंतरमेव बाल्येनैव बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्यामुनिः स्यात् बाल्यपांडित्ये यथा वदुपादाय परिशुद्धे परिपूर्णव
त्प्रतिमननशीलो भवेन्निरिध्यासनरूपविद्यावाप्ये एवं त्रितयोपादानेन लब्धं विद्योभवतीत्याह अमौनं चमौनं च निर्विद्या
या बाल्येण इति अमौनं मौनेतरं सहकारिकलापस्तच्चमौने च यथा वदुपादानेन विद्याकाण्डांतदेकनिष्ठायां लभेतेत्यर्थः स बाल्य
एव केन स्यादिति उक्ता दुपादाय किमन्योप्युपायोस्तीति यद्वेदेन स्यात्तेनेदं एवेति येन मौनं पर्यतेन बाल्येण स्यादित्युक्ते तेनैव
दृशोः स्यात् न केनाप्यन्योपायेनेति परिहृतं अतः सर्वे व्याश्रमेषु स्थिता न विदुषो तत्तदश्रमधर्मसहकारिणी मौनं तृतीयसच्चिवा
विद्यायाः सहकार्यं तद्विधीयते अथ स्यात् यदि सर्वे व्याश्रमेषु स्थिता न विदुषो तत्तदश्रमधर्मसहकारिणी मौनं तृतीयसच्चिवा
विद्यावल्लिप्राप्तिसाधनमुच्यते कथं तद्विद्यादेगे हि समावृत्य कुटुंबीशुचौ देशे इत्यारभ्य सरवत्त्वे वेदं यन्यावदापुं वल्लोकम
भिसं पद्यते न च पुनरावर्तत इति यावदोपुं गार्हस्थ्यधर्मेण स्थितिदर्शनं मुपपद्यते इत्यत आह श्री कृत्स्नभावात्तु गृहिणो यं
हारः तु शब्दः चोद्यं व्यावर्तयति कृत्स्नभावात् कृत्स्नेषु भावात् कृत्स्ने व्याश्रमेषु विद्यायाः संप्राप्तात् गृहिणो यस्तीति तेनोपसं
हारः तस्मात्सर्वे अश्रमधर्मप्रदर्शनायै गृहिणो यं संहार इत्यभिप्रायः तथैतस्मिन्नपि वाक्ये बाल्येण पुनरेवैव विज्ञेयं विज्ञेयं विज्ञेयं विज्ञेयं
कैवल्यायाश्च मुत्थायायाभिज्ञा चर्यं चरं तीति पारिव्राज्यैकांतधर्मं प्रतिपाद्यतस्माद्बाल्येण पांडित्यं निर्विद्योपादिना पारिव्राज्ये

यत्त्वेन यजमानकर्त्तृत्वा संभवः गोदोहनादिषु पृथुर्व्युक्त्तं कप्रणयनाश्रयण गोदोहनोपादानमन्येनाशक्यं इह त्वं ज्ञात्तु के
पुत्रीयेतस्यो जीयादेः रसतमादित्वानुसंधानं यजमाने नैव कर्त्तुं शक्यत इति प्राप्तेभिधीयते श्रीः प्रार्त्तिज्यमित्यौडलोमि
स्तस्मै हि परि क्रियते ० प्रार्त्तिज्यमत्त्वित्जः कर्म्मजीयाद्यपासनमित्यौडलोमिराचा र्क्यमन्यते कुतः तस्मै हि प्रयोजनायार्त्तिकप्र
क्रियते फलसाधनभूतस्य सांगस्य क्रतो रूपादानायेत्यर्थः कर्मविधिष्वस्ति जीवणीते अस्ति गभ्याददिणां ददातीति अस्ति के
कर्त्तृकत्वं शास्त्रेण फलसाधनभूतसांगं कर्म्म अस्ति गभिरनुष्ठेयमित्यवगम्यते तदंतर्गता निकायिकानिमानसानि च कर्म्मणि
अस्ति कर्त्तृकान्येव न च शान्तपराक्ती तस्य निबधने यद्यप्यु जीयाद्युपासनं पुरुषार्थः तथापि अस्ति अधिकताधिकारत्वात् कर्त्तृ
असांगस्य अस्ति कर्त्तृकत्वाद्देवविद्यया कशेति तदेव वीर्यवत्तरमित्यस्ति कर्त्तृकत्वं कक्रियोपयोगित्वेन विद्यायास्तदे
ककर्त्तृकत्वप्रवणादस्ति कर्त्तृकत्वात् तानि दहशदिषु पासनेषु अस्ति कर्त्तृकत्वात् प्रवणाद्यपासकत्वं प्रयोक्तरीति न्यायाच्च फ
लकर्त्तृकत्वमेव श्रीसहकार्यंतरविधिः पक्षेण तत्तीयेतह तो विद्यादिवत् ० तस्माद्वा ज्ञानः पांडित्यं निर्विद्यवात्येन निष्ठासेत्
वात्यं च पांडित्यं च निर्विद्यायमु निरित्यत्र वात्यं पांडित्यवर्जो न मपि विधीयत उतानुद्यत इति विषये मोन पांडित्यशब्दो जी
नार्थत्वात् पांडित्यं निर्विद्येति विहितमेव तानमयमु निरित्य न्छते विधि शब्देन ह्यत्र श्रूयते इत्येवं प्राप्ते क्रमः सहकार्यंतरविधि
रिति तद्वतो विद्यावतः विद्यादिवद् विधीयत इति यज्ञादि सर्वाश्च मध्यमैः शमदमादिश्च विधि शब्देनोच्यते प्रादिशब्देन अवल
मनने गृह्यते सहकार्यंतरविधिरित्यत्रापि विधीयत इति विधिः सहकार्यंतरः विधिश्चेति सहकार्यंतरविधिः एतदुक्तं भव
तियथा तमेतं वेदानुबन्धने न ब्राह्मणं विविदिष्यति यज्ञेन दानेनेत्यादिना प्रांतो दंत इत्यादिना च सहकारी यज्ञादिः शमद
मादिश्च विधीयते यथा च श्रोतव्यं संतत इत्यादि अवलमनने चार्थं प्राप्ते विद्यासहकारित्वेन गृह्यते तथा तस्माद्वा ज्ञानं पांडित्यं
निर्विद्येत्यादिना पांडित्यं वात्यं मोनमिति त्रयं विद्यायाः सहकार्यंतरं विधीयत इति मोनं च पांडित्यादर्थंतरमित्याह पक्षेणति

शा.भा.
८०
८६

विश्ववत्प्रतिबंधाभावप्रतिबंधरूपावच्छेदेः अत्रापि तस्य हेतोः समानत्वादित्यर्थः सर्वभ्यः कर्मभ्यो मुक्तिफलविद्यासाधनस्य कर्म
णः प्रवृत्तत्वात् प्रतिबंधासंभव इत्याधिकांशं तावत्त्रापि बलविदपचाश एव दुर्वक्तृतां प्रवृत्तानां संभवात् प्रतिबंधसंभव इति हारः
द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्तिद्योतयति इति श्रीभगवद्राज्ञानुजं विरचिते शास्त्रीरक्ष्मीमांसाभाष्ये तृतीयस्य धृत्यर्थः पादः समाप्तः ०
श्रीः प्राबलिरसकदुपदेशात् ० तृतीये ध्याये साधने स्मरविद्याचिंतिते प्रयोजना विद्यास्वरूपविशोधनदुर्वक्तृ विद्याफलं
चिंत्यते तत्र ब्रह्म विद्याप्रोतिपरं तमेव विदित्वा तिमत्सुमेति ब्रह्म वेदब्रह्मैव भवति यदा पश्यः पश्यते स कर्तव्यमिति यादिवेदं
ते वाक्येषु ब्रह्मप्राप्तिसाधनतया विहितं वेदनं किं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थः उता सकृदावृतमिति संशयः किं युक्तं सकृत्
कृतमिति कुतः ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति वेदनमात्रस्यैव विधानादसकृदावृतो प्रमाणभावात् न चावद्यातादिवेदं न
स्य ब्रह्मापराधं प्रतिदृष्टोपायत्वात् यावत्कार्यमावृत्तिरिति शक्यं वक्तुं वेदनस्य दृष्टोपायत्वाभावात् ज्योतिरिति द्योमादिकर्म
णि वेदांतविहितं च वेदनं परमपुरुषाराधनरूपमाराधिताच्च परमपुरुषात् धर्माधीकाममोक्षारख्यपुरुषार्थावाप्तिरिति
दिफलमत उपपत्तेरित्यत्र प्रतिपादितं अतो ज्योतिरिति द्योमादिवद्यथा शब्दसकृत्कृतमेव शास्त्रार्थ इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे प्राबलिर
सकृदिति असकृदावर्तनमेव वेदनशास्त्रार्थः कुतः उपदेशात् ध्यानेोपासनपर्यायेण वेदनशब्देनोपदेशात्तस्यैव यत्त्वं
च विद्यया सिद्धया यतीनामेकस्मिन्निर्घये वेदोपादेशपर्यायेषु प्रयोगादवगम्यते तथा हि मनो ब्रह्मैव तेषु पासीते तेषु पा
सिनोपक्रांतार्थोभाति च तपति च कीर्त्याय प्रासा ब्रह्मवर्चसे न य एवं वेदेति विहितोपसंक्षीयते तथा यस्तद्वेदयत्सवेदस
मुच्येत युक्तः इत्युपक्रमे विदिनोक्तं रेकस्य ज्ञानमनुम एतां भगवो देवतां साधियो देवतामुपास्य इत्युपासिनोपसंक्षीयते
तथा ब्रह्म विद्याप्रोतिपरमित्यादिवाक्यसमानार्थेषु वाक्येषु प्राप्तावा रदृष्टव्यः ज्योतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः तैस्तै
तपश्यति निष्फलं ध्यायमान इत्यादिषु ध्यायति ना वेदनमभिधीयते ध्यानं च चिंतनं चिंतनं च स्मृति संततिरूपेन स्मृतिमात्रं

पर २

८६

धर्मस्थितिहेतुकमौनतृतीयसहकारिविधानेप्रदर्शनाधीनमित्याह श्रीमौनवदितरेषामप्युपदेशात्० सर्ववर्णाविनिर्मुक्तस्यभिलाषरणा
 पूर्वमौनोपदेशः सर्वेषामप्यमधर्मीणांप्रदर्शनाधीनः कुतः एवंविधमौनोपदेशवदितरेषामप्यमधर्मीणामपित्रयोधर्मस्तं धातुपद
 भ्यवृत्तसंस्थोभूतस्यमेतीतिवत्प्रमाण्युपदेशादुपपादितश्च पूर्वमेववृत्तसंस्थोभूतः सर्वप्रमिताधारण इति अतः सुष्ठु कृतं यत्ता
 दिसर्वाप्यमधर्मीवर्गमौनतृतीयपादित्यादिर्विद्यासहकारित्वेनविधीयत इति श्रीअनाविशुर्वन्निचयात्० तस्माद्बालाः पादित्यं
 निर्विद्युवात्येनतिष्ठासिदित्यत्रविदुषोवात्यमुपादिपतयाश्रुतंवात्यस्यभावः कर्मवावात्यंवात्यभावस्यवयोवस्थादिविशेषस्यानुपा
 देयत्वात्कर्मवेरुगत्यतेतत्रार्कंवात्यकर्मकामचायादिसर्वंविदुषोपादेयंउतदेभादिरहितत्वमेवेतिविशयेविशेषाभावात्सर्वमु
 पादेयंनियमप्रास्त्राणिचविशेषविधिनानेनवाध्यतेइत्येवंप्राज्ञेऽभिधीयतेअनाविशुर्वन्नितिवालस्ययत्स्वभावाःनाविशुर्व
 एतत्कर्मतदुपादयनोवर्ततविद्यान्तः अन्यथातत्तस्यैवान्वयान्वात्येनतिष्ठासिदित्यस्मिन्निधोतस्यैवत्यन्वयमेभवः इतरेषांवि
 द्याविरोधितश्रवणात्नाविरतोदुश्रुदितान्नाशोतोनासमाहितः नाशोतमनसोवापिप्रज्ञानेनेनमाप्नुयात्प्राहारशुद्धोक्तत्वं
 शुद्धिरित्यादिषुश्रीऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधेरहितदर्शनात्० द्विविधाविद्याः प्रभुदयफलामुक्तिफलान्चतत्राभ्युदयफलान्त्वसाधन
 भूतेः पुण्यकर्मभिः कर्मांतरमेवोक्त्यद्यते इतानंतरं कालान्तरेवेत्यनियम इति संशयः पूर्वकृतैः पुण्यकर्मभिर्विद्वान्
 जायते यथोक्तं भगवता चतुर्विधाभजनेमांजनाः सुकृतिनोर्जुनेति साधने निवृत्ते विलंबे हेत्वभावादनंतरमेवेति प्रास उच्यते
 ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंध इति ऐहिकमभ्युदयफलमुपासनमप्रस्तुतप्रतिबंधेऽप्रप्रस्तुते प्रवले कर्मांतरप्रतिबंधे सत्यनंतरं तदुत्त
 रकालमित्यनियमः कुतः तद्वर्णनात् दृश्यते हि प्रवलेन कर्मांतरेण कर्मफलप्रतिबंधाभ्युपगमः श्रुतो यदेव विद्यायाकरोति
 श्रद्धयोपनिषदादेववीर्यवर्तवन्नरमित्यत्युदीयादिद्यापुक्तस्य कर्मणः फलप्रतिबंधश्च वरात् एवंमुक्तिफलानियमस्तद
 वस्थावधतेस्तदवस्थावधतेः ॥ मुक्तिफलस्याप्युपासनस्य स्वसाधनभूतैरिति श्रुतकर्मभिरुत्पत्तावेवमेवकालानियमस्तस्या

शा.भा.
च.
५०

प्रत्यगात्मन आत्मत्वात् ५

२

पगच्छं तस्त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति व्यतिकरेणोक्तं वतः एवं चाद्ययोः अहं देवतामुपास्तेऽन्यो सावः न्योह
मसीति न स वेद अहं त्वं नो धिष आत्मेत्येवोपासीत सर्वं तं यशदा ह्यो न्य आत्मनः सर्वं वेदेति आत्मत्वा ननु संधान निवेधः य
यगात्मानं प्रेरितारं च मत्वेति यथा आत्मानुसंधान विधानं चाविरुद्धं अहमिति स्वात्मतया नुसंधानादन्यत्वा नुसंधान नि
वेधो रक्षितः स्वशरीरात्वात्मनो धि कत्वा नुसंधानवत् स्वात्मनो धि परमात्मनो धि कत्वा नुसंधानात् यथा क्त्वा नुसंधा
न विधानं च रक्षितं अधिकं स्पष्टं लक्षणैः तस्य च ब्रह्मशरीरत्वान्निवेध बाधोऽहं त्वं नो धिष इत्युक्ते अत उपासितुरात्मत्वेन
ब्रह्मोपास्यमिति स्थितं श्री न प्रतीके न हि सः मजो ब्रह्मेत्युपासीत स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते इत्यादि प्रतीकोपासनेषु आत्मत्वा
नुसंधानं कार्यमुत्तरेति चिंता यो मजो ब्रह्मेत्युपासीतेति ब्रह्मोपासनत्वसाम्याद्ब्रह्मण आत्मापासितुरात्मत्वादात्मैत्येवोपासी
तेत्येवं प्राप्तेभिधीयते प्रतिक इति प्रतिकेनात्मत्वा नुसंधानं कार्यं न हि सः न ह्युपासितुरात्मा प्रतिकः प्रतिकोपासनेषु प्रतीक
एवोपास्यः न ब्रह्म ब्रह्म तु तत्र दृष्टि विशेषणमात्रं प्रतीकोपासने हि नो मादिवृत्तिरिति ब्रह्म दृष्ट्या नुसंधानं तत्रोपास्यप्रतीकस्यो
पासितुरात्मत्वाभावान्नथानुसंधेये न च त्रापि ब्रह्मेवोपास्ये ब्रह्मण उपास्यत्वसंभवे भन आदीनामचेतनानामत्यप्रती
नोचोपास्यत्वाश्रयणस्यान्यायात्वात् अतो मन आदि दृष्ट्या ब्रह्मेवोपास्यमित्यत आह श्री ब्रह्म दृष्टिरुक्तं धीतु मन् प्रादिषु
ब्रह्म दृष्टि युक्ता न ब्रह्मणि मन आदि दृष्टिः ब्रह्मणो मन प्रादिभ्य उत्कथीत तेषां च विपर्ययित उत्कथे हि राज निभत्य दृष्टिः प्र
त्यवायका शिभ्येतु राज दृष्टिरभ्युदयाय श्री आदित्यादिमतय आंग उपपत्तेः य एवा सोत पतित मुनी य मुपासीतेत्यादिषु
कर्मणां प्रायेषु पासनेषु संशयः किमु जीयादौ कर्मणां आदित्यादि दृष्टिः कर्तव्या उतादित्यादिषु जीयादि दृष्टि वि
ति उत्कथ दृष्टिर्निर्गुण कर्तव्येति न्यायात् उजीयादीनां च फलसाधनभूत कर्मणां च फलसाधनभूत आदित्यादिभ्यः उत्कथ
त्वादादित्यादि दृष्टिपरा एव कार्यीः कुतः उपपत्तेः आदित्यादीनामेवोत्कथत्वेनोपपत्तेः आदित्यादिदेवता राधनद्वारे

उपास्तिरपि तदेकार्थः एकाग्रचित्तवृत्तिर्नेरंतर्क्यप्रयोगदर्शनात् तदुभये कार्यादसकृदावतसंततस्मृतिरिव ब्रह्मवेदव
 स्तेव भवन्ति ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरित्यादिषु वेदनादिशब्दे रभिधीय इति निश्चीयते श्रीलिंगाच्च लिंगस्मृतिः स
 ते श्रद्धायमर्थाः वगम्यते स्मर्यते हि मोक्षसाधनभूतवेदनं स्मृति संततिरूपं तद्रूपप्रत्यये चेका संततिः श्रान्त्यनिष्प
 हातघानं प्रथमेः षड्विंशैर्निष्पाद्यते तदेतितस्मादसकृदावतसंततमेव वेदने शास्त्रार्थः श्रीप्राप्तेति तूपगच्छति
 ग्राहयति च ० इदमिदानीं चिंत्यते किमुपास्यं ब्रह्मोपासितुं न्यत्वेनोपास्यमुतोपासितुरात्मत्वेनेति किंपुक्तं अन्यत्वेनेति
 कुतः उपासितुः प्रत्यगात्मनो र्थांतरत्वात् ब्रह्म एव र्थांतरत्वं चाधिकं तु मेद निर्देशादधिकोपदेशात्तुनेतरोनुपपत्तेरि
 त्यादिषूपपादितं यथा वस्थितं च ब्रह्मोपास्यं यथा वस्थितोपासने हि ब्रह्मप्राप्तिरप्यथाभूता स्यात् यथा कतुर
 स्मिंस्त्वोकेषु रूपा भवति तथेतः त्रैलोक्यं भवतीति न्यायात् अतो न्यत्वेनोपास्यमित्येवं प्राप्तेभिधीयते आमेति चितितुशब्दे
 वधारणे उपासितुरात्मैवेवोपास्यमुपासिता प्रत्यगात्मा स्वशरीरस्य स्वयं यथात्मा तद्यात्मात्मनोपि परं ब्रह्मात्मैवेवो
 पासीतेत्यर्थः कुतः एवं ह्युपगच्छेत्तुपासितारः त्वं वाऽहमस्मि भगवो देवतेहं वै त्वमसीति उपासितुर्थंतरभूतं ब्रह्मो
 पासितारो ह्यमितिकथमभ्युपगच्छतीत्यत्राह ग्राहयति च इति इममर्थमाधिरूढोपासितुः उपाहयति शास्त्राणि तान् प्रत्य
 यपादयतीत्यर्थः यथात्मनिति ह्यन्तात्मनो तदोपास्यमात्मन वेदयत्यात्मा शरीरं यथात्मानं तरो यमयति स त आत्मा तर्था
 यम त इति तथा सन्मत्ताः लोकोमाः सतीः प्रजाः सदायतनाः सत्ततिष्ठा सैतदात्म्यमिदं सर्वमिति सर्वं च त्वदेव ब्रह्मतत्तु
 लानिति च सर्वं स्पष्टिदं चिदस्तु न स्तुत्वा न ह्यत्वा न तदनत्वा न निगम्यत्वा न च शरीरत्वाच्च सर्वं स्या यमात्मा अतः सत
 आत्मा तो यथा प्रत्यगात्मनः स्वशरीरं प्रत्यक्षात्वादेवोहं मतुष्यो हमित्यनुसंधानं तथा प्रत्यगात्मनोपास्यत्वात् परमात्मन
 स्तस्याप्यहमित्येवानुसंधानं युक्तमित्येवं शास्त्रैरूपपादितं सर्वबुद्धीनां ब्रह्मेकनिष्ठत्वेन सर्वशब्दानां च ब्रह्मेकनिष्ठत्वमभ्यु

शा. भा.
च.
६१

२ वि

६ त

२२

द्या प्राप्नोषु रूषस्योत्तरपूर्वाद्योश्चैव विनाशोऽश्रुयेतेतद्यथापुष्करपलाशप्रापोनश्चिद्येत एवमेवंविदिपापं कर्म नश्चि
द्यतेतस्यैवात्मायदंतं विदित्वानकर्मणा लिप्यते पातकं नैत्युत्तराद्याऽश्लेषः तद्यद्येविकातूनमग्नेो प्रातं प्रहृतं वहास्य सर्व
पाप्मानः प्रदूयंते स्तीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टपरावरे इति पूर्वाद्यविनाश एतावदश्लेषविनाशो विद्याफलभूता बुप
पद्येतेन वेदितुं शक्ये किमुक्तं नोपपद्येते इति कुतः नाभुक्ते स्तीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीत्यादि प्राक्त्रविरोधात् अश्लेष
विनाशव्यपदेशस्तु मोक्षसाधनविद्याविधाधिक्यशेषगतः कथंचिद्विद्यास्तुतिप्रतिपादनेनाप्युपपद्यते न च विद्या पूर्वोक्त
राद्ययोः प्रायश्चित्तपाविधीयते येन प्रायश्चित्तेनाद्यविनाश उच्यते विद्या हि ब्रह्मविदाप्नोति परं ब्रह्म वेदबुलिवभव
तीति बुद्ध्या प्राप्नुयाद्यविधीयते अतो विद्यार्थवादेयमद्यविनाशाश्लेषव्यपदेश इत्येवंप्राप्नोति विधीयते तदाद्यगमः
तिविद्याप्राप्नोषु रूषस्य विद्यामाहात्म्यादुत्तरपूर्वाद्योश्चैव विनाशा बुपपद्येते एवंविधं हि विद्यामाहात्म्यमवगम्यते
एवंविदिपापं कर्म नश्चिद्यते एवं हास्य सर्वपाप्मानः प्रदूयंते इत्यादिव्यपदेशात् न च नाभुक्ते स्तीयते क
र्मत्पने न शास्त्रेणास्य विरोधः भिन्नविषयत्वात्तद्विकर्मणा फलजननसामर्थ्याद्रिदमविषय एतन्नूत्पन्नाया विद्यायाः
प्राक्कृतानां पापानां फलजननशक्तिविनाशसामर्थ्यामुत्पत्त्यमानां च फलजननशक्त्युत्पत्तिप्रतिबंधकरणसामर्थ्य
च प्रतिपादयतीति द्वयोर्विषयो निश्चयतै यथाग्निजलयोरोऽस्य तन्निवारणसामर्थ्यविषययोर्द्वयोः प्रमाणयोश्चि
विषयभेदात् प्राप्नोषु रूषस्यैव मन्त्रापीति न कश्चिद्विरोधः अद्यस्याश्लेषकरणं वेदिककर्मायोग्यतावासनाप्रत्यवाये
तु शक्त्युत्पत्तिप्रतिबंधकरणं अद्यानिहितं तानि पुरुषस्य वेदिककर्मायोग्यतासंजातीयकर्मांतरारंभरुचिंप्रत्यवा
यं च कुर्वन्ति अद्यस्याविनाशकरणमुत्पन्नायास्तद्व्यपदेशे विनाशकरणं शक्तिरपि परमपुरुषापीतिरेव तदेवं विद्यावेदि
तुर्वेद्यात्यर्थं प्रियत्वेन स्वयमपि निरतिशयप्रियासतीवेद्यभूतपरमपुरुषाशधनस्वरूपा सर्वकृताद्यसंचयजनि

यो ६

एहिकर्मणामपिफलसाधनत्वंअतस्तद्विद्वद्भीषाद्यंगम् श्री-आसीनःसंभवात्० मोक्षसाधनतयावेदोतप्राप्तैर्विहितेना
नेध्यानोपासनादिशब्दाद्यमसकृदावृत्तं संततस्मृतिरूपमित्युक्तं तदनुतिष्ठन्नासीनःशयानःतिष्ठन्नाद्यंश्रुविशेषाभावा
दनियमेनानुतिष्ठेदितिप्राप्तउच्यतेआसीनइतिआसीनउपासनमनुतिष्ठेत्कृतःसंभवात्आसीनस्यैवशेकाग्रचितता
संभवःस्थितिगतोःप्रयत्नसापेक्षत्वाच्चयनेचनिद्रासंभवात्पञ्चाक्षरएप्रयत्ननिवृत्तयेसावाश्रयःप्रासीनःपुष्प
तप्रीध्यानाच्च० निदिध्यासितव्यइतिध्यानरूपत्वादुपासनस्यैकाग्रचिततावृत्तंभावनीध्यानं हि विजातीयप्रत्ययोतरा
व्यवहितमेकचित्तनमित्युक्तंअचलत्वंवपिस्थ- निश्चलत्वंत्यपेक्ष्यदृष्टिर्व्यतिरिक्तादिषुध्यानवाचोयुक्तिर्दृश्य
तेध्यायतीवपृथिवीध्यायतीवअंतरिक्षेध्यायतीवदेवोर्ध्वध्यायतीववायौध्यायतीवपर्वताइतिअतःपृथिवीपर्वतादिवदे
काग्रचित्तानिश्चलत्वमुपासकस्यासीनस्यैवसंभवात् श्रीस्मरंति श्रीस्मरंतिवासीनस्यैवध्यानं श्रुचोदेशेप्रतिष्ठाप्यस्य
रमासनमात्मनःनात्युत्थितंनानिनीचंनैवगजिनकुशोत्तरं तत्रैकाग्रमनस्कत्वायतचित्तेन्द्रियक्रियउपविप्रपासनेयुं
ज्यायोगमात्मविशुद्धयइति श्री यत्रैकाग्रतातत्रादिशेषात् एकाग्रतातिरिक्तदेशकालविशेषाप्रवणादेकाग्रतानु
कूलोदेशःकालश्चासौपासनस्यदेशःकालश्चासमेष्टुचोशर्कस्यनिरुक्तुकाविवर्जितइतिवचनमेकाग्रतैकांत
देशमाह ननुदेशंनियच्छतिमनोसुकूलइतिवाक्यशेषात् श्रीआप्रयाणोत्तरादिदिदृष्टम् तदिदमपवर्गसाधनमुक्त
लक्षणमुपासनमेकाहएवसंपाद्यंउत्ताप्रयाणत्वात्तदमनुवर्तनीयमिति विधायैकस्मिन्नेवाहनिशास्त्रार्थस्यैक
तत्वात्तावतैवपरिसमायनीयमिति प्राप्त उच्यतेआप्रयाणोत्तरादिदिदृष्टम् तदिदमपवर्गसाधनमुक्त
गप्रवृत्त्याप्रयाणान्तर्ध्वजःकालःतत्रसर्वत्रादिदिदृष्टमुपासनं सखलत्वेववर्तयन् वावदायुषं ब्रह्मलोकमाभिसेपयत्येति श्री
तदधिगमउत्तरपर्वोक्तमोक्षसाधनविनाशोत्तरादिदिदृष्टम् तदिदमपवर्गसाधनमुक्त

शा.भा.
च
६२

६ स
२३
६ पाप

त० इतरस्याप्येवमसंश्लेष इति विद्यावत्तात्सुक्यसंश्लेष उक्तः अग्निहोत्रादीनां नित्यनैमित्तिकानां स्वाश्रमधर्माणां
मपि सुकृतत्वसामान्येन तत्फलस्याश्लेषादनिष्प्रतीकानुष्ठापने प्राप्ता उच्यते अग्निहोत्रादिति तु शब्दः सुकृतांतरेभ्यो
विशेषणार्थः अग्निहोत्राद्याश्रमधर्माः फलाश्लेषासंभवादनुष्ठेया एव तदसंभवश्च तत्कार्यार्थत्वात्तत्र विद्यारथ्यकार्य
यैव हि विदुषाः अग्निहोत्राद्यनुष्ठाने कथमिदमवगम्यते तद्वर्तमानादृश्यते हितमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषंति यस्ते
नदानेन तपसा नाशकैरेत्यादिना अग्निहोत्रादीनां विद्यासाधनत्वं विद्यायाश्चाप्रयाणादभ्यासाधेयातिशयाया
ग्रहहस्त्याद्यान्तदुत्पद्यमानाश्रमकर्मण्यहुरहनुष्ठेयमेव अन्यथाश्रमकर्मलोपेद्विज्ञातस्करणास्पविद्योत्य
तिरेवनस्यात्र यद्यग्निहोत्रादिसाधुकृत्या विद्योत्यन्यही विद्योत्यनेः प्राचीनं च सुकृतं यावत्संपातमुचित्वा प्राप्यातंक
र्मणा इत्यनुभवेन विनष्टं भुक्तावाशिष्ठं च प्रारब्धफलं सुहृदः साधुकृत्यामित्यस्य को विषयस्तत्राह श्रीश्रुतो न्यापि
ह्येकेषामुभयोः श्रुतोः अग्निहोत्रादिसाधुकृत्याया विद्योत्यस्याप्यन्यापि विद्याधिगमात्पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि
पुण्यकर्मणोः प्रवर्तकर्मप्रतिबंधफलासाधुकृत्यानेतासंभवत्येव तद्विषयमिदमेकैवाशाखिनो वचनं तस्य पुत्रादाय
मुपयेति सुहृदः साधुकृत्यामिति विद्यया श्लेषविनाशश्च तद्विषया अनुष्ठितस्य कर्मणः फलप्रतिबंधसंभवे
वोक्तं स्मारयति श्रीयदेव विद्ययेति हि यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमित्युज्जीय विद्यायाः क्रतुफलप्रतिबंध
फलत्ववचनेनाप्यनुष्ठितस्यापि कर्मणः फलप्रतिबंधः सूच्यते प्रतो विदुषोऽनुष्ठितप्रतिबंधफलविषयं सुहृदः साधु
कृत्यामिति शाखायनकं श्रीभोजेन त्वितरेष्वप्यित्वा असंसृजते ययोः पुण्यपापयोश्च श्लेषविनाशमुक्तौ ताभ्यामित
रे प्रारब्धकार्यं पुण्यपापे किं विद्यायेति शरीरावसाने उत तच्छरीरावसाने शरीरांतरावसाने वेत्तनियम इति संशयितस्य ता

तपरमपुरुषां प्रीतिं विनाशयति सैव विद्या स्तोत्रस्युत्तरकालभाव्यधनिमित्तपरमपुरुषां प्रीत्युत्पत्तिं च प्रतिवध्नाति
तदिदमश्लेषवचनं प्राप्तादिकविषयमेतद्व्यं नादिरतो दुश्चरितादित्यादिभिः शास्त्रैराप्रयाणादहरहरुत्पद्य
मानाया उत्तरोत्तरातिशयभागिण्या विद्याया दुश्चरितविरति निव्याद्यतावगमात् श्री इतरस्याप्येवमसंश्लेषः
पातेतु० उत्तरपूर्वाध्यायो विद्याश्लेषविनाशावुक्तो इतरस्य पुण्यस्याप्येव मुक्तेन न्यायेनासंश्लेषविनाशो विद्याया
तां विद्याफलविरोधित्वसामान्याद्यप्येदं प्राञ्चभबति च व्यपदेशः उभे सुकृतदुक्ते निदिश्य सर्वपापानोऽतो निर्वर्तत
इतितत्सुकृतदुःकृते धुनु ते इति च मुमुक्षोर निवृत्तत्वात् सुकृतस्यापि पापशब्द व्यपदेशः सुकृतस्य शास्त्रीय
त्वान्न तत्फलस्य के धां चिदिष्टत्वदर्शनाच्च विद्याया अविरोधं प्रांकां निवर्तयितुमतिदेशः ननु विदुषोऽपि सेतिकां
व्यताकोपासन निवर्तये पुष्पः आदिफलानीहान्यवकाशं ते धां विरोधादिना शा उच्यते तत्राह यातेति तिररीरपति
नु ते धां विनाशः शरीरपातादूर्ध्वं तु विद्यानुगुणदृष्टफलानि सुकृतानि नश्यन्तीत्यर्थः श्री अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वत
दवधेः । वृत्तिविद्योत्यन्तेः पूर्वोत्तरभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोरश्लेषविनाशावुक्तौ ततः पूर्वभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोः कि
मविरोधेण विनाश उत्तप्रनारब्धकार्ययोरेवेति संप्रत्ये सर्वपापानः प्रदूषन् इति विद्या फलस्या विशेष अवणादि
द्योत्यस्युत्तरकालभावित्याश्च शरीरस्थितेः कुलालवक्रभ्रमणादिवत्संस्कारवशादप्युपपत्तेरविरोधेण इति प्राप्त उच्य
ते अनारब्धकार्ये एव तु पूर्व इति विद्योत्यन्तेः पूर्वसुकृतदुक्ते अनारब्धकार्ये अप्रवृत्तफले एव विद्याया विनश्यतः कुत
स्तदवधेः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षः इत्यसंयत्स्य इति शरीरपालविलंबावधिं श्रुते न च पुण्यापुण्य कर्मजन्यभ
गवस्तीत्यप्रीतिव्यतिरेकेण शरीरस्थितिरेतुभूतं संस्कारसंज्ञावे प्रमाणमस्ति श्री अग्निहोत्रादितु तत्कार्ये यैव तद्दर्शना

प्रा.भा
च०
१३

का२

२५

न
सा

प्राणस्य

रूपपद्यते तस्मादुपपन्नं तैजोऽपुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सं- पद्यमानैरिति श्रीतन्मनः प्राण उत्तरात्- तत्सर्वेन्द्रियसंयुक्तं म-
नः प्राणो संपद्यते प्राणो न संयुज्यते न मनो ब्रह्मिमात्रं कुत उत्तरान्मनः प्राण इति वाक्यात्- अधिंशं का तु- अन्नमयं हि सौम्यमन-
इति वचनात् मनसोऽन्नप्रकृतित्वमवगम्यते- अन्नस्य च ता- अन्नमस्य जंतेत्यम्यत्वं सिद्धं- आपोमयः प्राण इति चाप्रकृ-
तित्वे प्राणस्यावगम्यते- अतो मनः प्राणो संपद्यत इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणप्रकृतिभूतो- आपो निर्दिश्यते तामुमनसं संपत्तिप्र-
तिपादने परंपरया स्वकारणो लय इति संपत्तिवचनमुपपन्नं भवतीति परिहारस्त- अन्नमयं हि सौम्यमन- आपोमयः प्राण-
इति मनः प्राणयोरेव नादि- श्वाप्यायनमुच्यते न तत्प्रकृतित्वं आहंकारिकत्वान्न मनस- प्राकाशविकारत्वाच्च- प्राणशब्दे-
नाधो लक्षण- च स्यादिति श्री सोध्य- द्येतदुपगमादिभ्यः- यथा वा- अन्नसि संपद्यते मनः प्राण इति वचनानुरोधे-
न मनः प्राणयोरेव वा- अन्नस्योऽसंपत्तिस्तथा प्राणस्तेजसीति वचनात्तेजस्येव प्राणः संपद्यत इति प्राप्ता उच्यते सो-
ध्य- इति संप्राणो- ध्येकरणाधिपे जीवे संपद्यते कुतः- तदुपगमादिभ्यः प्राणस्य जीवोपगमस्तावच्छ्रूयते एवमे-
वे ममात्मानमेतकाले सर्वे प्राणा- अभिसमायेतीति तथ्या जीवेन सह प्राणस्यो- क्रांतिः- श्रूयते तमु- क्रांते प्राणो-
न- क्रांतीति प्रतिष्ठा- च जीवेन सह- श्रूयते कस्मिन्नु- क्रांते उ- क्रांती भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति एवं जीवेन
संयुज्यते सह तेज- संपत्तिरिह प्राणस्तेजसीत्युच्यते यथायमुना- गंगया संयुज्य सागरगमने पियमुना सागारं गच्छतीति
वचनविद्ध्यते तद्वत् श्री भूतेषु त- श्रूयते- प्राणस्तेजसीति जीवसंयुक्तस्य प्राणस्य तेजसि संपत्तिरुक्ता सा संपत्तिः- किं तेजोमा-
त्रं तस्य हतेषु सर्वेषु भूतेषु विनिविशे तेजोमात्रं अवर्ण्यते जसीति प्राप्ता उच्यते भूतेषु संपद्यत इति कुतः- तच्छ्रूयते- पृथिवीम-
य- आपोमयस्तेजोमय इति जीवस्य संचरतः सर्वभूतमयत्वं श्रूयते- ननु तेजः प्रभृतिष्वेकैकस्मिन्- कमेण संपन्ना वपि पृथिवी
मय इत्यादिका श्रुतिरूपपद्यते- अत आह श्रीनेकस्मिन् दर्शयतो हि- नेकस्मिन् एकैकस्य कार्यो- दामत्वात् दर्शयतो ह्यन-

६३

वदेवचिरं ब्रह्मयावन्नविमोक्षेति तच्छरीरमोक्षावसानत्वावच्छेदवसानेति प्राप्त उच्यते भोगेनेत्विति तु शाब्दः पक्षव्यावृ
त्त्यर्थः इत्यरे प्रारब्धकार्ये पुण्यपापे चारब्धफले भोगे नृक्षपयित्वा तत्फलभोगसमाप्तिनंतरं ब्रह्मसंपद्यते तेषां पुण्यपा
पे एकशरीरोपभोग्यफलेवेन च शरीरावसावने संपद्यते अनेकशरीरभोग्यफले चैतदवसाने संपद्यते भोगेनेव संपद्यितव्य
त्वादारब्धफलयोः कर्मणोस्तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षेति च भोगेन तयोः कर्मणोर्विमोक्ष उच्यते देहावधिनिपमाश्रव
णान्तदेवं ब्रह्मविद्यायाः प्रागनुष्ठितमभुक्तफलमनारब्धफलं पुण्यपापरूपं कर्मानादिकालसंचितमनेन विद्यामाहात्म्यादि
नश्यति विद्यारंभोत्तरकालमनुष्ठितं च नष्टमिति तत्र पुण्यरूपं सर्वं विदुषः शुद्धदोषरूपं निपापं च द्विधं तदिति निरवयं
इति श्रीभगवत्प्राप्तानुजयि चिते शरीरकर्मि मांसाभास्य चतुर्षां ध्यायस्य प्रथमः पादः श्रीवाङ्मनसिदरीनाच्छब्दश्च ०
इदानीं विदुषो गतिप्रकारं चिंतयितुमारभते प्रथमेन वादुक्तातिश्रित्यते तत्रेदमात्मन्यते अस्य सोम्यपुरुषस्य प्रयतो वा इति
नसि संपद्यते मनः प्राणि प्राणस्तु जयितेजः परस्मादेव तावामिति अत्र वाङ्मनसि संपद्यत इति वाचो मनसि संपत्तिः श्रुतिः
किं वा गच्छति मात्रविषय इत वाग्विषय इति विप्रोपेक्षितमात्रविषयेति युक्तं कुतः मनसो वाक् प्रकृतित्वाभावात् तत्र वाक् स्वरूप
संपत्त्यसंभवात् वागादिबलीनां मनोधीनत्वेन वृत्तिसंयतिः श्रुतिः कथं विदुषपद्यत इत्येवं प्राप्तेभिधीयते वाङ्मनसीति वा
कस्वरूपमेव मनसि संपद्यते कुतः दरीनात् देश्यते हि वागिन्द्रियवत्परतपि मनः प्रवृत्तिः वृत्तिमात्रसंपत्त्यपि तदुपपद्य
त इति चेत् तत्राह एवाच्चेति वाङ्मनसि संपद्यत इति वाक् स्वरूपसंपत्तावेव हि शाब्दः न वृत्तिमात्रसंपत्तौ न हितदानी वृत्तु
परमेवागिन्द्रियं प्रमाणं तरेणोपलभ्यते येन वृत्तिमात्रं संपद्यत इत्युच्येत यदुक्तं मनसो वाक् प्रकृतित्वाभावाच्चो
मनसि संपत्तिर्नोपपद्यत इति तच्चाङ्मनसि संपद्यत इति वचनात् मनसा वाक् कस्य युज्यते न तत्र वृत्तीयते इति परिरुद्धं यम् श्री
प्रत्येव सर्वेषामनु ० यतो वाचो मनसा संयोगमात्रं संपत्तिर्न तुल्यश्च तत्रैव वाचं मनुस्त्वर्थं वा मिन्द्रियाणां मनसि संपत्तिः श्रुतिः

२५

ति

संवंधलक्षणो हि अपदिश्यते तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे यस्य सत्य इति अथ इव रोमाणि विध्वंसापेक्षं इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य
 धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसेभवाजीति च श्रीसूक्तप्रमाणतस्तद्योपलब्धेः इतश्च विदुषो विवेधो नात्र विदग्धः यतः
 सूक्तं शरीरमनुवर्तते कुतः इदमवगम्यते प्रमाणतस्तद्योपलब्धेरुपलभ्यते हि देवयानिन पद्यागम्यतो विदुषस्तप्रतिद्रयास्तस्य
 वृथादिति चेदमसा संवादवचनेन शरीरसंप्रापः अतः सूक्तं शरीरमनुवर्तते अतश्च वेधो न दग्धः श्रीसूक्तप्रमाणतः अतो यदा सर्व
 प्रमुच्यते कामा येस्य हृदि स्थिता अथमस्यो मृतौ भवति अत्र ब्रह्मसमश्नुते इति वचनेन वंधोपमर्दना मृतत्वं वदति श्री
 अथैव चोपपत्तेरुध्वा अस्य सूक्तं शरीरस्य केचिद्विद्यमानं लोपपत्तेः विदुषः प्रकृतमरणास्य मरणोत्प्रागूष्मास्थूलेश
 शरीरेकाचित्क उपलभ्यते न च स्थूलस्येव शरीरस्यायमूष्मा अन्यत्रानुपलब्धेः ततश्चोष्मणः केचिदुपलब्धि विदु
 षः सूक्तं शरीरस्योक्ताति निबंधनेति गम्यते तस्मादिदुषोप्यास्त्युपक्रमान् समानोक्तातिरिति सुष्ठु कं पुनरपि विदुषः उ
 क्तातिर्न संभवतीत्याशंक्यपरिहृत्यते श्रीप्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात्स्योत्थे केवाम् यदुक्तं विदुषोप्युक्तातिः समानेति त
 लोपपद्यते विदुष उक्तातिप्रतिषेधात्तथा हि स एतास्ते जौमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्वयक्रामतीत्युपक्रम्यते न
 प्रद्योते नैव आत्मानि क्रामति तमुक्तामेतं प्राणोन्क्रामतीत्यविदुषः उक्तातिप्रकारमभिधायान्येन वतरं कल्याणतरं
 रूपं कुरुत इति देहंतरपरिश्रं चाभिधाय प्राप्योक्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेद्द करोत्ययं तस्मात्सौकात्युनरेत्यस्मै लोकाय
 कर्मणा इति तु कामयमान इत्यु विद्वद्विषयं परिस्तमाय्यप्रयाका मयमानो यो कामो निष्काम आशकाम आत्मकामो न
 तस्य प्राणा उक्तामेति ब्रह्मेव स न ब्रह्माप्येतीति विदुष उक्तातिः प्रतिषिध्यते तथा पूर्वत्रार्त्त भागप्रश्नेपि विदुष उक्ताति
 प्रतिषेधो दृश्यते यप पुनर्दस्युजयतीति विद्वांसंप्रस्तुत्य याज्ञवल्क्य इति होवाच यत्राये पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः
 उक्तामेत्या हो नैव विदुषो नैव होवाच याज्ञवल्क्योः नैव समवलीयते स उच्यते सित्या धमाय त्याध्मा ती मृतो ते इति अतो विद्वा
 यदेवामृतत्वं प्राप्नोतीति चेन्न शरीरात्स्येव गतमनः प्राणानामुक्तातिर्ह्यत्र प्रतिषिध्यते न शरीरात् न तस्य प्राणा उक्तामे

ति

प्रत्वं श्रुतिस्मृती-प्रवेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणितासंनिवृत्तं निवृत्तमेकैकांकरवाणीति नामरूपव्याकरणा
योग्यत्वाय निवृत्तकरणा मुपदिश्यते नानावीर्याः यथ्यम्भूतास्ततस्तेसंहतिं विनानाशक्रुवन्प्रजाः स्त्रियुमसमागम्य
कृत्स्नशः समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः सहदाद्याविशेषां तादृङ्मुत्पादयन्ति तदतिश्रुतः प्राणस्तेजसीतिते
जपशब्देन भूतांतरसंस्तृष्टमेव तेजोभिधीयते तोभूतेष्वेव संयतिः श्रीसमानाचास्यत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य इय
मुक्तांतिः किंविद्वदविदुषोः समाना उत प्रविदुष एवैच्छिंतायामविदुष एवेति प्राप्ते कुतः विदुषोः त्रैवामृतत्ववचनादु
क्तं तभावाद् विदुषो ह्यत्रैवामृतत्वं श्राव्यते यदा सर्वप्रमुच्यंते कामायेस्य हृदि श्रिता अथमर्त्यामृतोभवत्यत्र ब्रह्मसम
श्रुतइत्येवंप्राप्तिभिधीयते समानाचास्यत्युपक्रमादिति विदुषोप्यास्यत्युपक्रमादुक्तांतिः समानाचास्यत्युपक्रमात्
प्रागत्युपक्रमात् नाडीप्रवेशात्प्राजित्यर्थः विदुषोपि हि नाडीविशेषेण क्रम्यगतिः श्रूयते शतं चेकाचहृदयस्य
नाडीस्तासामूर्ध्वानमभिनिःसृतैकातयोर्द्विमापन्नमु तत्त्वमेतिविश्रुतः आ उक्रमणे भवंतीति एवं नाडीविशेषेण
गतिप्रवणाद् विदुषोप्युक्तांतिरवर्जनीयासाचनाडीप्रदेशात्कारुविशेषाप्रवणात्समानातत्प्रवेशदशायांचविशेषप्र
यतेतेन प्रद्योतेनैष आत्मानिष्क्रामति ब्रह्मसोवामूर्ध्वनोवाअन्तेभ्यो वापरीरदेशेभ्य इति शतं चेकाचहृदयस्येत्यनयाश्र
त्येकार्थ्यात् मूर्ध्वनो निष्क्रमणे विविदिषयं इतरदविद्वद्विषयं यदुक्तं विदुषोः त्रैवामृतत्वं श्राव्यतइति तत्रोच्यते अमृतत्वं वा
नुपोष्येति च शब्देवधारणमुनुपोष्यशरीरेन्द्रियादिसंबंधमदग्धेवमदमृतत्वमुत्तरपूर्वाद्यपोरन्तेषविनाशरूपे प्रा
प्यते तदुच्यते यदा सर्वप्रमुच्यंते इत्यादिकथा श्रुत्येत्यर्थः अत्र ब्रह्मसमश्रुतइति चोपासपुवेलायां यो ब्रह्मानुभवस्तद्विषयमि
त्यभिप्रायः श्रीतदापीतेः संसारव्ययदेशात् ० अवश्यं च तदमृतत्वं मद्गधदेहसंबंधस्येवेति ज्ञेयं कुतः आपीते संसारव्य
यदेशात् अपीतिरप्याथो ब्रह्मप्राप्तिः सा चान्तिरादिना भागेण देशविशेषेण गत्येति ब्रह्मते आतदवस्थाप्राप्तेः संसारोदेह

परमात्मनिसंघटत इति विज्ञेय मध्ये परमात्मसंघटो मुखदुःखोपभोगरूपकार्यदर्शनात्तदुपभोगानुगुणेन यथा कर्म यथा विद्यं
च गच्छतीति प्राप्ते उच्यते तानि परस्मिन्नात्मनिसंघटते कुतः तथा ह्यहं श्रुतिः तेजः परस्यादेव ता यामित्यथा
ह श्रुतिस्तदनुगुणं कार्यकल्पमित्यर्थः सुषुप्तिप्रलययोरेव परमात्मसंघट्या सुखदुःखोपभोगायास्तौ विभक्तौ सति हि विहाय
अविभागावचनात् ० सेयं परमात्मनिसंघटिः किं प्राक्तनलयावत्कारणपत्तिरूपा उत वाङ्मनसीत्यादिवदविभागरूपेति विंशति
यां परमात्मनि सर्वेषां योनिभूतत्वात्कारणपत्तिरूपेति प्राप्ते उच्यते अविभागा इति अदृश्यभावः दृश्यव्यवहारानहं स
सर्ग इत्यर्थः कुतः वचनात् तेजः परस्यादेव ता यामित्यत्रापि वाङ्मनसिसंघटत इत्यतः संघटत इति वचनस्यानुवगात्
स्य च संसर्गविशेषवाचित्वात्तदनुवक्तव्याभिधाने रूपे प्रमाणाभावाद् उक्तातिवेलायां कारणपत्तिप्रयोजनाभावात्सु
नस्त जीवत्तादिरूपवचनाच्च श्री तदेकैश्वर्यजनैतत्तत्काशितवाशे विद्यासामर्थ्यात् न च वगल्यनुस्मृतियोगाच्च हा ही नुग
हेतुश्चाताधिकया श्री एवं गत्युपक्रमावधिविद्वद्विदुषोः समानाकार उक्तातिप्रकार उक्तः इदानीं विदुषो विशेष उच्य
ते तत्रेदमाभ्यायते शतं चैकाहृदयस्य नास्तीति सांमूर्द्धनमभिनिस्तैकातयोर्दमायन्नमृतत्वमेति विष्णु उच्यते अत्र मणोभ
वंतीति अनयानाडीनां शताधिकयामूर्द्धन्ययानाड्यैव विदुषो गमनमन्याभिरेता विदुषो गमनमित्यये नियम उपपद्य
तेनेति शेषः किं युक्तं नियमोपपद्यते इति कुतः नाडीनां भूयस्त्वादतिरुक्ष्मत्वाच्च दुर्विवेचनतया पुरुषेणोपादातुमश
क्यत्वात्तयोर्दमायन्नमृतत्वमेति विष्णु उच्यते अत्र मणोभवंतीति यादृष्टि कीमुक्तातिमनुवदतीति युक्तमित्येवंप्राप्ते प्रव
हमहे शताधिकयेति विद्या उच्यते ताधिकयामूर्द्धन्ययेव नाड्योक्तामिति न चास्या विदुषो दुर्विवेचित्वं विद्वान् हि परमपुरुषा
राधनभूता सद्यः प्रियविद्यासामर्थ्यादिद्याशेषभूततया तानोत्तमं प्रियगत्यनुस्मरणयोगाच्च प्रसन्नेन होर्देन परमपु
रुषेणानुगृहीतो भवति ततश्च तदेकैः तस्य जीवस्य स्थाने हृदयमग्रज्वलने भवति प्रजे ज्वलने प्रकाशने यस्य तदिदमग्रज

तीत्यत्र तच्छब्देनाथाका मयमान इति प्रकृतः शरीर एव यथा सृष्टयते नाश्रतं शरीरं न तस्येति वक्ष्यते प्राणानां संबंधित्वेन शा
रीरो निर्दिष्टः। नत्वा स्यादा नत्वेन उक्तां स्यादा नत्वं शरीरमेवेति चेन्न अपादाना चेष्टा यामश्रता च शरीरात् संबंधितया श्र
तस्यात्मन एव संबंधितत्वेनापादान तथापि ग्राह्यत्वात् किंच प्राणानां जीवसंबंधितयैव प्रज्ञातानां तत्संबंधक एव प्रयो
जनाभावात् संबंधमात्रवाचिन्या वक्ष्यामः अपादानमेव विशेष इति निश्चीयते यथा नटस्य शृङ्गोतीति नचात्र विवदितव्यं स्य
ह्येकेषामाभ्येदिना माम्नाये शरीरं जीव एवापादानमिति योका मोनिका मश्रप्रका मश्रप्रका मोन तस्मात्प्राणा उक्ता मतीति
शरीरात् प्राणानामुक्तांति प्रसंगाभावात् तत्संबंधिते नोपपद्यत इति चेत् न च तस्य तावदेव विरमिति विदुषः शरीरवियोगका
लेव संपत्तिवचनेन प्राणानामपि तस्मिन्काले शरीराद्विदुषोः वियोगः प्रसज्यते ततश्च देवयाने न पथावलसंपत्तिर्नो
पपद्यते इति न तस्य प्राणा उक्तांति देवयाने न पथावल प्राप्तेः प्राग्जीवादिदुषोपि प्राणानविस्मिष्यत इत्युच्यते प्रार्त्तभा
गप्रश्नोपि यदा विद्वद्विषयस्तदायमेव परिहारः सत्त्वविद्वद्विषयस्तत्र प्रश्नप्रतिवचनयोर्बलविद्या प्रसंगादर्शनात्
त्रहिरहातिग्रह रूपेणोद्भियेदियार्थस्वभावोपामग्न्यन्तर्निधमा एव जीवस्य प्राणापरित्यागो मृतस्य नाम वाच्य
कीर्त्तनुते नित्यस्य च पुण्यपापानुगुण गतिप्राप्तिरित्येते र्था प्रश्नपूर्वकं प्रत्युक्ताः तत्र चाप्युनमृत्युजयतीत्यपामग्न्यन्तत्वं प्र
ज्ञानादग्निजय एव मृत्युजय उच्यते प्रतीनात्र विदुषः प्रसंगः विदुषस्तु प्राणान्क्रांतिवचनं स्थूलदेहवत्प्राणानमुच्ये
तिप्रपि नु भूतसूक्ष्मवर्जितं परिश्रज्यगच्छंतीति प्रतिपादयतीति निरवद्यं श्रीसूर्यते च ० सूर्यते च विदुषोपि मूर्ध
न्यनाञ्जोक्रांतिरुर्ध्वमेकस्थितस्तेषां यो नित्यासूर्यमंडुलं ब्रह्मलोकमतिक्रम्यते नयाति परंगतिमिति श्रीतानिपरे
तथाह ० सकराग्रामः कुरुणाध्वपः प्रत्यगात्मोक्रांतिवैलाभां तेजः प्रभृतिभूतसूक्ष्मे युसंयद्यत इत्युक्तं सैवासंपत्तिर्वि
उद्योतविद्युत इत्याशंक्यपरिहृतं तानि पुनर्जीवयति कृत्वा निभूतसूक्ष्मा नि किं यथा कर्म यथा विद्युच्च स्वका र्था यगच्छति उत

शा.भा.
चं०
९६

२७

मधोगतिप्राप्तिहेतुत्वान्नब्रह्मप्राप्तिहेतुरिति चेन्नविदुषः कर्मसंबंधस्य यावद्देहभावित्वात् एतदुक्तं भवति अनारब्ध
कार्याणामधोगतिहेतुना कर्मणा विद्यासंबंधेनेव विनाशादुत्तरेषां चाश्लेषात् प्रारब्धकार्यस्य च चरमदेहा
वधित्वाद्धेतुत्वाभावाद्धिदुषो निशिमृतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धेवेति दर्शयति च श्रुतिः तस्य तावदेव चिरयावन्न
विमोक्षप्रथमस्य इति हि वाच्यं शक्तपक्षेऽप्येत्यादि वचनमविधीद्वयं श्रीअतश्चायनेपि दक्षिणे श्रीनिशिमृतस्या
पिविदुषो ब्रह्मप्राप्तौ हेतुरुक्तः अतएव हेतौ दक्षिणेऽप्ययने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धाधिकशंकातु अथ यो दक्षिणे प्रमीय
ते पितृणामेव महिमानं गत्वा चंद्रमसस्सायुज्यं गच्छतीति दक्षिणायने मृतस्य चंद्रप्राप्तिश्च वणाच्चंद्रमसंप्राप्तानां च तेषां त
त्पर्यवैसद्येन मेवाध्वाने पुनर्निवर्तते इति पुनरावृत्तिश्च वणात् भीष्मादीनां च ब्रह्मविद्यानिष्ठानां मुत्तरायणप्रतीक्षा
दर्शनात् दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्न संभवतीति परिहारस्तु अविदुषोऽपि त्वयानेन पश्चाच्चंद्रमसंप्राप्तानामेव पुनरा
वृत्तिः विदुषस्तु चंद्रप्राप्तस्यापि तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति वाक्यशेषात्तस्य दक्षिणायने मृतस्य चंद्रप्राप्तिर्ब्रह्मप्राप्ति
स्ततो विदुषो विप्रमहेतुमात्रमिति गम्यते वाक्यशेषाभावेऽपि पूर्वोक्ता देवबंधहेत्वभावाद्धिदुषश्चंद्रप्राप्तस्यापि ब्रह्मप्राप्तिरुचि
वार्त्ताभीष्मादीनां योगप्रभावात्स्वच्छेदमुरणानां धर्मप्रवर्तनाद्योत्तरायणप्राशस्त्यप्रदर्शनाद्यस्तथाविधाचारः ननु च
विदुषोऽमुं धर्मं पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिहेतुत्वेन कालविशेषविधिदृश्यते यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः प्रया
ता योतिर्काले ब्रह्ममिभरतधेभश्च ज्योतिरहं शुक्लः घण्टासा उत्तरायणं तत्र प्रयाता गच्छति ब्रह्म ब्रह्म विदो जनाः
धर्मो रान्निः तया धर्मः घण्टासा दक्षिणायनं तत्र चंद्रमसं ज्योतिर्यो जी प्राप्य निवर्तते शुक्लस्मि गती ह्येते जगतः
शाश्वते मत ए कया यात्य नावृत्ति मय यावर्तते पुनरिति तत्राह श्रीयोगिनः प्रतिस्मर्ये ते स्मार्ते चैते नात्र मुमुक्षु रप्रतिमरण

२६

लनेतस्मसादात्यमपुरुषप्रसारत्वाकारित्वारोविष्टांस्तानाडीविज्ञानातीति तया विदुषो गतिरूपपद्यते श्रीरश्म्यनु
सारी० विदुषो हृदयाच्छात्वाधिक यामूर्ध्वन्यानिर्गतास्मादित्यरश्मीननुसृत्यादित्यमंडलगतिः अथ
ते अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुक्तामति अथोत्तेरेवरस्मिभिरुर्ध्वप्राक्रमत इति तत्ररश्म्यनुसारेणैवेत्यंगति
नियमः संभवति नवेति चिंतायां निश्चितस्य विदुषोरश्म्यनुसारासंभवादित्यमः वच्च नंतु पक्षप्राप्रविषय
मिति प्राप्त उच्यते रश्म्यनुसारीति रश्म्यनुसार्यैव विद्वानूर्ध्व गच्छति कुतः अथोत्तेरेवरश्मिभिरित्यवधारण
त्यादिके त्वेवैवकारो नर्थकः स्यात् यपुक्तं हि निश्चितस्य रश्म्यनुसारासंभवात् रश्मीननुसृत्य गमनं नोपपद्यत
इति तन्न निश्चयपि सूर्यरश्म्यानुसारः संभवति तल्लक्ष्यते हि निश्चयपि निदाद्यसमये उक्ता पल्लवप्रापरश्मिस्त
द्रावः हेमंतादेतुहिमाभिभवात् दुर्दिनद्वौष्माणुपल्लवः अथोत्तेरेव नाडीरश्मीनां सर्वे दान्तेन्यान्वयः तद्यथा मू
पथप्रातत उभोग्रामोगच्छतीमं चामुंचे वमेवैत आदित्यस्पर्शमय उभो लोको गच्छतीमं चामुंचे अमुकादादित्यात्प्रता
द्यते तस्यासनादीषु सप्तौ प्राभ्यो नाडीभ्यः प्रतापते ते मुष्मिन्नादित्ये सप्तौ तस्मान्निश्चयपि रश्मि संभवान्निश्चितता
नामपि विदुषोरश्म्यनुसारेणैव ब्रह्मप्राप्तिरस्यैव श्रीनिश्चितेति चेन्न संबंधस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च० रेदमिद
नीचिंत्यते विदुषो निश्चितस्य ब्रह्मप्राप्तिरस्ति न वेति य अथ निश्चयार्थं सूर्यरश्मि संभवाद् रश्म्यनुसारेण गतिर्निश्चया
मपि संभवति तथापि निश्चयमरणस्य प्रगल्भे बुगर्हितत्वात्परमपुरुषार्थत्वस्य एव ब्रह्मप्राप्तिर्निश्चयतस्य न संभवति
एवमस्ति बुद्धिवा मरणं प्रशस्तं विपरीतं निश्चयमरणं दिवा च शुक्ल पक्षस्य उत्तरायणमेव च मुहूर्त्तं तो प्रशस्तानिविपरी
तेतु गर्हितं इति दिवा मरणं निश्चयमरणयोः प्रशस्तत्वं विपरीतत्वं चोक्तमाधम गतिरेतत्वेन स्पष्टा म अतो निश्चयमरण

धोलोकवेद्योः प्रसिद्धः एतदुक्तं भवति वरुणादीनामुपदेशावैयर्थ्याय कश्चिन्निवेशयितव्यत्वे सति पाठक्रमदर्शकमोवल्लो
यानिति विद्युतो धिवरुणो निवेशयितव्यः ततश्च मानवस्य गमयितव्यं व्यवधानसहमित्यवगम्यते तस्य च व्यवधानस
हत्वादिद्वादेश उपदिष्टस्यावश्यं निवेशयितव्यस्य वरुणादुपरि उपदिष्टत्वादागतु कानामन्ते निवेशयितव्यत्वाच्च वरु
णादुपरीन्द्रादिर्निवेशयितव्य इति श्री आतिवाहिकास्तद्धिगात् ० इदमिदानीं चिंत्यते किमर्चिरादयो मार्गचिन्मृता उत
भोगभूमयोऽथवा विदुषां वृत्तप्रसूता मतिवोद्यर इति किं तावच्छक्तं मार्गचिन्मृता इति कुतः उपदेशस्य तथा विधत्वात्
लोके हि दृश्यते ग्रामादीन् प्रतिगम्यन्त एवमेव विधादेशिकैरुपदेशः इतो निष्क्रम्य प्रमुक्तं वृत्तममुक्तं नदीममुक्तं च परं
तथा श्रुत्वा अमुक्तं ग्रामं गच्छेति अथवा भोगभूमय एताः सुकालविशेषतया प्रसिद्धानां मरुतादीनां मार्गचिन्मृता
नुपपत्तेरस्य च मार्गचिन्मृता इति तेषां मनमिधायकत्वात् भोगभूमित्वेन तेषां वृत्तलोकाय दहोरात्राण्यर्द्धमासाः
मासाश्च तवः संवत्सरा इत्येवरादीनां लोकत्ववचनादुपपत्तेरतएव कौक्षीतकिनोऽग्निलोकमागच्छतीत्यादिना लो
कशब्दावुविधानेनार्चिरादीन् पठन्तीत्येवं प्राप्ते भूमः आतिवाहिका इति विदुषामतिवाहे परमपुरुषेण नियुक्ता आ
तिवाहिका देवता विशेषा एते अर्चिरादयः कुतः तद्धिगात् अतिवहनलिंगादतिवहने हि गंतव्यं गमयितव्यं तत्सुखो
मानवः स एनान् वृत्तगमयतीत्युपसंहारि अथवा एतेषां वृत्तगमयति विशेषकृतानां स एव संबंध इति गमयति वेदति चार्चिराद
यः शब्दाः अर्चिराद्यात्मभूतानां मानि देवता विशेषान् तं पृथिव्यवदीदिति वेद्येवं तत्सुखो मानवः स एतान् वृत्तगम
यतीति वैद्यकतस्यैव पुरुषवृत्तप्रतिगमयितव्यं श्रुतेर्विद्युतः परेषां वरुणादीनां कथमातिवाहिकत्वेनान्वय इत्य
तग्राह श्री वैद्युतेनैव तत्तत्तच्छ्रुतेः ० ततो विद्युत उपरि वैद्युतेनामानवेनैवातिवाहिकेन विदुषामावृत्ते प्राप्ते गमनं कुतः
तच्छ्रुतेः स एनान् वृत्तगमयतीति तस्यैव गमयितव्यं श्रुतेः वरुणादयस्त्वनुग्राहका इति तेषां मप्यातिवाहिकत्वेना

लनेतस्मसादात्यमपुरुषप्रसारत्वाकारित्वारोविष्टांस्तानाडीविज्ञानातीति तया विदुषो गतिरूपपद्यते श्रीरश्म्यनु
सारी० विदुषो हृदयच्छायाधिकयामर्द्धन्यनाड्यानिर्गतास्मादित्यरश्मीननुसृत्यादित्यमंडलगतिः अथ
ते अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामन्ति अथोत्तेरेवरस्मिभिरुर्ध्वप्राक्रमत इति तत्ररश्म्यनुसारेणैवेत्यंगति
नियमः संभवति नवेति चिंतायां निश्चिन्तयन्तस्य विदुषोरश्म्यनुसारासंभवादित्यमः वच्च नंतु पक्षप्राप्तविषय
मिति प्राप्त उच्यते रश्म्यनुसारीति रश्म्यनुसार्यैव विद्वानूर्ध्व गच्छति कुतः अथोत्तेरेवरश्मिभिरित्यवधारणा
त्यादिके त्वेवैवकारो नर्थकः स्यात् यदुक्तं हि निश्चिन्तयन्तस्य रश्म्यनुसारात् रश्मीननुसृत्य गमनं नोपपद्यत
इति तन्न निश्चयपि सूर्यरश्म्यानुसारः संभवति तल्लक्ष्यते हि निश्चयपि निदाद्यसमये उष्णोपलभ्यारश्मिस्त
द्रावः हेमन्तादेतुहिमाभिभवात् दुर्द्धिनद्वोष्णानुपलभः अथोत्तेरेव नाडीरश्मीनां सर्वेदानोन्यान्वयः तद्यथा मरु
पथप्रातत उभोग्रामोगच्छतीमं चामुंचे वमैवेत आदित्यस्य रश्मय उभो लोको गच्छतीमं चामुंच अमुकादादित्यात्प्रता
द्यते तस्यासु नाडीषु सप्तग्राभ्यो नाडीभ्यः प्रतापते ते मुष्मिन्नादित्ये सप्तग्रा इति तस्मान्निश्चयपि रश्मि संभवान्निश्चिन्तयन्त
नामपि विदुषोरश्म्यनुसारेणैव ब्रह्मप्राप्तिरस्यैव श्रीनिश्चिन्तयन्ति चेन्न संबंधस्य यावद्देहभावित्वाद्दृश्यति च० रेदमिद
नीचिंत्यते विदुषो निश्चिन्तयन्तस्य ब्रह्मप्राप्तिरस्ति नवेति य अथ निश्चिन्तयन्तस्य रश्मि संभवाद् रश्म्यनुसारेण गतिर्निश्चिन्तयन्त
मपि संभवति तथापि निश्चिन्तयन्तस्य रश्म्यनुसारेण गतिरस्ति नवेति य अथ निश्चिन्तयन्तस्य रश्मि संभवाद् रश्म्यनुसारेण गतिर्निश्चिन्तयन्त
एवमिदं विदुषो निश्चिन्तयन्तस्य रश्म्यनुसारेण गतिरस्ति नवेति य अथ निश्चिन्तयन्तस्य रश्मि संभवाद् रश्म्यनुसारेण गतिर्निश्चिन्तयन्त
तेतु गच्छति इति दिवा मरण निश्चिन्तयन्तस्य रश्म्यनुसारेण गतिरस्ति नवेति य अथ निश्चिन्तयन्तस्य रश्मि संभवाद् रश्म्यनुसारेण गतिर्निश्चिन्तयन्त

कीतकिनापाठक्रमेणास्त्रिषः परत्वेन प्राप्स्यवायोर्वाजनेपि नांतेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छतीत्यूर्ध्वशब्दनिर्दिष्टश्चातक्रम
 एपाठक्रममाह श्रीयत्सा दादित्या सर्वप्रवेशानि श्रुत्वा तेऽप्रत आदित्यात् पूर्वसंबत्सरादूर्ध्वं देवलोकं वायुलोकं प्राप्नोति तत्रेदं चि
 त्यते किं देवलोकं वायुलोकं प्राप्नोति रभस्तौ यद्येष्ट क्रमेण विद्वानभिमगच्छेदुतानर्थात् तत्रैव न संबत्सरादूर्ध्वं देवलोकं संतं वायुमभि
 गच्छेदिति किं युक्तं भिन्नार्थत्वप्रसिद्धेः भिन्नार्थत्वेन चोर्ध्वशब्देन पंचम्याच्चाभयोः संबत्सरादित्यांतराले श्रुतिक्रमेण प्राप्त्यादि
 शेषाभावाच्च यद्येष्टमिति प्राप्त उच्यते वायुम आदिति वायुं संबत्सरादूर्ध्वमभिगच्छेत् कुतः अविशेषविशेषाभ्यां वायोरेव नि
 र्दिष्टत्वात् देवलोकशब्दोऽप्यविशेषेण सामान्येन देवानां लोक इत्यनेन रूपेण वायुमभिधत्ते स वायुमागच्छति तस्मै स तं चेति वा
 युशब्दो विशेषेण वायुमभिधत्ते अतो देवलोकं वायुमागच्छाम्यमविशेषात् प्राप्नोति वायुं वायुमभिधत्ते वायुं संबत्सरादूर्ध्वं वायुमेवा
 भिमगच्छेत् कीतकिना वायुलोकशब्दश्च अग्नि लोकशब्दश्च वायुशब्दो लोकश्चेति व्युत्पत्त्या वायुमेवाभिधत्ते वायुं देवानामा
 वास इत्यत्र प्रयते यो यं पवनः स एष देवानां गृह इति श्री तडितोऽपि वरुणः संबधात् कीतकिना स एतं देवयानं येषां न मापद्या
 ग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमित्यत्राग्निलोकशब्दस्याग्निः
 पथीयत्वेन प्राथम्यमवगीतं वायोऽसंबत्सरादूर्ध्वं निवेशात् उक्तः आदित्यस्याप्यत्र प्राप्नोति क्रमबोधेन देवलोकं आदित्य
 मादित्याच्चंद्रमसमिति वाजसनेयकोक्तं श्रुतिक्रमो देवलोकशब्दाभिहिता द्वायो रूपरि निवेशः सिद्धः इदानीं वरुणोऽत्रादिपुं
 ताकिमेते वरुणादयो यथापाठं वायोर्दूर्ध्वं निवेशितव्या आहोऽस्त्विति विधुतो धीतिविशेषेऽर्द्धिः प्रभृतिषु सर्वेषु र्द्धिषोऽदित्यादि
 तिक्रमोपरोधादिघतः परस्माच्च तत्पुरुषोमान वत्स एतान् ब्रह्मगमयतीति विधुतः पुरुषस्य ब्रह्मगमयितुं लुप्तवशात् सर्वत्रावका
 शाभावेनाप्राप्तौ चोपदेशावैयर्थ्यावावश्यं कस्यचिद्वाध्यत्वात् क्रमानुवोच्येन वायोरेव न संबत्सरादूर्ध्वं वायुमभिगच्छेत् प्राप्नोति उच्य
 ते तडितोऽपि वरुणादिति वरुणस्तौ वद्विधुत उपरि दृष्टान् निवेशयितव्यः कुतः संबधात् न चोदरवर्त्तित्वादिपुतो हि वरुणो न संबं

व्यः वाद्यादित्ययोः क्रमस्य बाधितत्वेन इन्द्रप्रजापाती अपि निवेशित २

प्राभा.
२९

२९

तस्मै सतत्र विजिहीर्षते यथारथचक्रस्य खंतेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमाक्रमते स तस्मै तत्र विजिहीर्षते यथाऽप्राङ् वरस्य खं
 तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स चंद्रमसमागच्छति तस्मै सतत्र विजिहीर्षते यथा दुर्धुभेः खमित्यादि तत्र संशयः किमर्चिरादिरेक
 एव मार्गः प्राभिः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यते इति तेनैव अत्र गच्छति विद्वान् उत एतस्मादप्येयं न्यत्र मार्ग इति तेनैव वेत्यनि
 यम इति किं युक्तं प्रनियम इति कुतः अनेकरूपत्वान्नैव चेद्व्यञ्जेत्येवं प्राप्तेभिधीयते अर्चिरादिनेति अर्चिरादिरेक एव मार्गः स
 वत्र प्रतिपाद्यते अतोऽर्चिरादिनेव गच्छति कुतः तस्याधिनेः तस्यैव सर्वत्र प्रथितेः प्रथितिः प्रसिद्धिः तस्यैव सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादि
 त्वर्थः प्रत्यभिज्ञानात्स एव मार्गः सर्वत्र न्यूनाधिकभावेन प्रतिपाद्यत इति विद्यागुणोपसंहारवदन्यत्र उक्तानां मन्यत्रोपसं
 हारः क्रियते छांदोग्ये तावदुपको सल विद्यायां यच्चान्निविद्यायां चैकरूप एवास्मायते वाजसनेयके च पंचाग्निविद्या
 यां तथेवार्चिरादिरेत्यांतराऽप्राप्तायते अतस्तत्रापिस एवेति प्रतीयते अन्यत्रापि सर्वत्राग्न्यादित्यादयः प्रत्यभिज्ञायते
 श्रीवायुमन्त्रादविशेषविशेषाभ्याम् अर्चिरादिनेव गच्छति विद्वान् स इत्युक्तं तत्र अर्चिरादिके मार्गे छंदो गामासादित्य
 योरंतराले संबत्सरमधीयते मासेभ्यः संबत्सरं संबत्सरं ददित्यमिति वाजसनेयिनस्तु तयोरेकांतराले देवलोकां मासेभ्यो
 देवलोकां देवलोकादित्यमिति उभयत्रापि मार्गस्यैकत्वादुभावमयत्रोपसंहार्यो तत्र मासा ऊर्ध्वमभिहितयोः संबत्सरदेवलो
 कयोः पंचाभ्यामिहितस्य श्रोतृक्रमस्य तुल्यत्वे यर्हि होहरन् प्रापूर्यमाणं पक्षमापूर्यमाणं दद्यान्नृष उददेति मा
 सांस्तानित्यधिककालानां न्यूनकालेभ्य उतरोत्तरत्वेन निवेशादशीनात्संबत्सरस्यैव मासादनंतरं पुंशो विषयिष्ठते
 संबत्सर एव मासा ऊर्ध्वनिवेशितव्य इति तत ऊर्ध्वं देवलोक इति निश्चीयते अन्यत्र वाजसनेयिनो यदा वै पुरुषोऽस्मा
 द्देवलोकान्तेति स वायुमार्गे छतितस्मै तत्र विजिहीर्षते यथारथचक्रस्य खंतेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छतीत्यादित्यात्
 व वायुमधीयते कोधीतकितस्तु स एतदेव यजमं यथाग्निं लोकमागच्छति स वायुलोकमत्यग्निलोकं प्रादनिदिष्टादनिष्टः परं वायुमधी

कालविशेषोपादानं समर्थं ते अपितु योगिनो योगनिष्ठान् प्रतिस्मार्त्तस्मृतिविषयभूते स्मर्त्तव्ये देवयानपितृयानाख्ये गती समर्थे
ते योगांगतया स्मर्त्तुं ननु दिनं स्मर्त्तुं तथाद्युपसंहारे ते ते स्मृती पार्थ जानन् योगिबुद्ध्या तिकश्च न तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भव
र्त्तनेति अग्निज्योतिर्गोमोरात्रिशक्तिर्च देवयानपितृयाने प्रत्यभिज्ञाये ते उपक्रमे च यत्र काले त्वितिकालशब्दः कालाभिमाने देवता
तिवादिकपरः अग्न्यादेः कालत्वा संभवादत्तस्ते त्विषमभि संभवतीति विहितं देवयानानुस्मृतिरत्र विद्यानिष्ठा अतिविधीय
ते नमुमेष्टं अतिमरणकालविशेषः इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते शारङ्गकमीमांसाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वि
तीयः पादः श्रीप्रतिरादिना तत्प्रचितेः विदुष्वुक्ता तस्य नाडीविशेषेण हार्दनुग्रहात् गत्युपक्रम उक्तः तस्य गच्छतो
मार्ग इदानीं निर्णीयते तत्र श्रुतिपुमार्ग प्रकाशवदु विधा आम्नायते एतादेव तावद्यथा पुष्करपलाशप्रपो न प्लिघ्यते एवमे
वं विदिपायं कर्म नश्चिद्यत इत्युपक्रमे बलाविद्यामुपदिप्रयाम्नायते अथ यदुच्ये वास्मिन् यदुच्ये कुर्वेति यदुच्ये नार्त्ति घमेवाभि
संभवंत्यर्चिषो हररूपापूर्यमाणपक्ष्मापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदुः तिमासां स्तान्मासेभ्यः संवत्सरे संवत्सरादिदि
त्यमादित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्मगमयत्वेष देवपथो ब्रह्मपथा एतेन प्रतिपद्यमा
ना इमं मानवं तं नावर्त्तते इति तथा त्रैवाष्टमेऽथै तैरेवरश्मिभि रूर्द्धमाक्रमत इति को वीत किं न्मृदेवयानमार्गमन्यथाधीय
ते स एतं देवयानं ये यानमापयाद्या ग्मितो कमागच्छति स वायुलोकं सवरूपा लोकं सप्रादित्यलोकं सर्वद्रूलोकं स प्रजापतिलो
कं स ब्रह्मलोकमिति तथा ब्रह्मदारण्ये एवमेतद्विदुर्ध्वं चैवे रण्ये अश्वा सत्यमुपासते ते अर्चिषमभि संभवति अर्चिषो हर
रूपापूर्यमाणपक्ष्मापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदुः तिमासानेति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकं कादादित्यमादित्याद्देवतं वै
द्युतात्पुरुषो मानवः स एतं ब्रह्मलोकान् गमयतीति तत्रैव पुनरन्यथा यदा वै प्रकृषोऽस्मात्स्त्रीकात्प्रेति स वायु मार्गश्चेति

शा.भा.
च
२६

30

क्षेणसहातः परमभिधानात् श्रीकार्यस्य ब्रह्म लोकास्त्ययेतदध्वहेण हिरण्यगर्भेण अधिकारिकेण वसिताधिकारेण विदुषा सह
स्वयमपि तत्राधिगतविद्योऽतः कार्योद्बललोकात्परब्रह्मप्राप्तीत्यर्धिरादिनागतस्यास्य तत्त्वप्राप्त्यपुनरावृत्त्यभिधाना
त्ते ब्रह्मलोकैः पुनरागतकाले परामृतात्परिसुखं नित्यं सर्वे इति वचनाच्चावगम्यते श्रीसूत्रे ० सूत्रे च्चायमर्थो वगम्यते
ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति संचरे परस्यां ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परंपदमिति अतः कार्यमुपासीनमेवाचिरादिके
गलोनयतीति वादरे मते अत्र जैमिनिः पक्षे तदं परिग्रहेण प्रत्यवतिष्ठते पक्षे जैमिनि मुख्यत्वात् परं ब्रह्मलोपासीनमेवा
चिरादि नयतीति जैमिनि राचार्यो मज्जते कुतः मुख्यत्वात् तत्सुखीः मानवः स एतान् ब्रह्मगमयतीति ब्रह्मशब्दस्य पर
स्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात् प्रमाणां तरेण कार्यत्वनिश्चये सत्ये वहि लाक्षणिकत्वं कुत न च गमनानुपपत्तिः प्रमा
णपरस्य ब्रह्मणः सर्वगतत्वेऽपि विदुषो विशिष्टदेशगतस्यैवाविद्यानिवृत्तिशस्त्रात् यथा हि विद्योत्पत्तेर्वर्णाश्रम
धर्मशौचाचारदेशकालाद्यपेक्षा तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिशस्त्रादवगम्यते तथानिः शेषाविद्यानिवर्तनरूपवि
द्यानिवृत्तिरपि विशिष्टदेशगति सायेदोति गतिशस्त्रादवगम्यते विविदुष उक्तांति प्रतिषेधादितु पूर्वमेव परिहृतं य
त्तु ब्रह्मलोकानितिलोकशब्दवदुवचनाभ्यां विशेषणकार्यं भूतहिरण्यगर्भप्रतीतिरिति तदयुक्तनिषादस्य प्रतिरिक्त्या
येन ब्रह्मेवल्लोका ब्रह्मलोका इति कर्मधारयस्यैव युक्तत्वादर्थस्यैकत्वे निश्चिते बहुवचनस्यादिति पाशानिति बहुवचनैः परस्य
ब्रह्मणः परियूरीत्यसर्वगतस्य सत्यसंकल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पिताः साधारणा अप्राक्कृता ब्रह्मलोकाः नात्यन्ताय न संतीति श्रु
तिसिद्धीतिहासपुराणप्रामाण्यात् श्रीदर्शनाच्च ० दर्शयति च श्रुतिः सर्वनाम्ना आनिर्गम्यदेवयानेन गतस्य परब्रह्मप्रा
प्ति एव संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपं पृथक्त्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति यदुक्तं प्रजापतेः सभावे प्रमप्र
पद्ये इत्यर्चिरादिनागतस्य कार्यप्रत्यभि संधिर्दृश्यत इति तत्रोत्तरं श्रीनच कार्यप्रत्यभि संधिः नचायं प्रत्यभि संधिः कार्य

स्वा ४

परिहितत्वाय ४

नमो विद्यत एव श्री कार्यं वाट रिस्य गत्सुपयतेः अर्चि रादि नैव गत्सुपयते विद्यत अर्चि रादि रा मान वा त अग
रा प्राति वा हि को विद्यां सं ब्रह्म गमयतीत्युक्तं इदं विदानीं चिंत्यते किं मयमर्चि रादि को गणः कार्यं हि र एष गर्भ मुपासीना
नमो विद्यत पर ब्रह्मोपासीना नमः प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकतया पासीनां अति विप्रये कार्यं उपासीना नैव गमयतीति वा
दिराचार्यो मन्यते कुतः अथ हि र एष गर्भ मुपासीनस्यैव गत्सुपयतेः न हि परि पूर्णं सर्वं सर्वगतं सर्वोत्तमं पर
ब्रह्मोपासीनस्य तस्यासंशये देशांतरातिरूपपद्यते प्राप्तत्वा देव नित्य प्राप्त पर ब्रह्म विषया विद्या निवृत्ति मात्र मेव हि
पर विद्या कार्यं कार्यं तु हि र एष गर्भ रूपं ब्रह्मोपासीनस्य परिच्छिन्न देश वर्ति प्राप्य प्राप्स्यर्थं गमन मुपपद्यते अतोऽर्चि
रादिकां प्रतिवादि क गणस्तमेव नयति श्री विरोचित त्वाच्च ० पुरुषो मानवः स एत्य ब्रह्म लोकान् गमयतीति
लोक शब्देन बहुवेचनेन ब्रह्म लोक विशेष वर्ति नै हि र एष गर्भ मुपासीनमेवा मानवो गमयतीति विशेष्यते किंच प्रा
यतेः सभां वेश्म प्रतिपद्य इति कार्यं स्पष्ट हि र एष गर्भस्य समीप गमन मर्चि रादिना गतो भि संध्यते न न्येवं तत्पुरुषोऽ
मानवः स एना न् ब्रह्म गमयतीत्ययं निर्देशो नोपपद्यते हि र एष गर्भ गमने हि स एना न् ब्रह्म गमयतीति निर्दि
ष्टव्यं स्यादत आह समीप्यानुत छापदेशः चो ब्रह्मणं विदधातीति हि र एष गर्भस्य प्रथम जत्वेन ब्रह्म समीप्यात्तस्य ब्रह्मण
देन अपदेशा इति गत्सुपयति विशेषणादिति सूक्तैर्हे तुभिर्निष्क्रीयते इत्यर्थः अथ स्यादर्चि रादिना हि र एष गर्भ प्राप्ता
वेष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्त नावर्त्तते न योर्ध्व माध्व न्न मत्तत्त्व मेतीति अमृतत्वा पुन
रावृत्ति पथदेशो नोपपद्यते हि र एष गर्भस्य कार्यं भूतस्य द्विप रादु कालावसाने विनाशशास्त्रात् आब्रह्म भुवना
लोकाः पुनरावर्त्तिनोर्जुनेति वचनाद्वि र एष गर्भ प्राप्स्य पुनरावर्त्तनैरवर्त्तनीयत्वादिति तत्राह श्री कार्यं सवेतदध्य

शा.भा.
च०
१००

यत्वेन रूपेण मिनिष्य च तत्र तिकि न सा च्छरी रा समुद्राय परं ज्योतिरूप इति ७

कृतमाया चार्चिरादिना गतिर्वैलप्राप्तिश्च न विद्यते तमिमं विशेषं श्रुतिरेव दर्शयतीत्याह श्रीविशेषं च दर्शयति श्रीबाव
नाम्नो गते तत्रास्य यथा काम चो भवतीत्यादिका श्रुतिर्नामादिप्राणवर्ष्यं तत्र प्रतीकमुपासीना नो गत्यनपेक्षं परिमितफ
लविशेषं दर्शयति तस्मादस्मिन्निश्च केवलं वाचि हस्तु ब्रह्म हृद्यो तद्विद्यो गेन च यउपासनेन तान्न यत्ति अपि तु परब्रह्मो
पासीना नात्मानं प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकं चोपासीना नातिवाहिको गणोनयतीति निश्चिदम् इति श्रीभगवद्रामानु
जविरचितेशरीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ३ श्रीसंयच्छाविर्भावस्त्वेन शब्दात् ० परं ब्रह्मोपा
सीना नामात्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीना नामार्चिरादिमार्गेण पुनरावृत्तिलक्षण गतिरुक्ता इदानीमु
क्तानामेवैव प्रकारः चिंतयितुं भारभते इदमाग्रायते एवमेवैव संप्रसादोऽस्य च्छरी रा समुद्राय परं ज्योतिरूपसंय
न्नस्य देवादि रूपवत्साध्य न रूपेण संबन्धो नैव वाक्येन प्रतिपाद्यते न च स्वाभाविकं स्वयं रूपस्याविर्भाव इति श्रये
साध्य न रूपेण संबन्ध इति युक्तं अन्यथा स्य पुरुषार्थव बोधित्वं मोक्षशास्त्रस्य स्यात्स्वरूपस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वदर्शनात्
न हि सुषुप्तौ देहेन्द्रियव्यापारेषु परतेषु केवलस्यात्मरूपस्य पुरुषार्थसंबन्धो दृश्यते न च दुःखनिवृत्तिमात्रं परं ज्योतिरूपसं
पन्नस्य पुरुषार्थः येन स्वरूपाविर्भाव एव मोक्ष इत्युच्यते स एको ब्रह्म एव प्राणं देहो त्रिय स्य चाकामह तस्य परं संखेवा
पल्लवानं दीभवतीत्यादिभ्यो मुक्तस्य सुखानंत्यश्रवणात् न चापीरुचिज्ञानंदस्वरूपचेतन्यमेवास्पृशत्तपतज्जसंसार
दशायामविद्ययातिरोहितं परं ज्योतिरूपसंपन्नस्याविर्भवतीति शक्यं ब्रह्मज्ञानस्वरूपस्य तिरोधानाऽसंभवात् प्रकाशपण्या
यस्य ज्ञानस्य तिरोधानं तद्विनाश एवेति हि सर्वमेवाकृतं न च प्रकाशमात्रस्यानन्तासंभवेति सुरस्वरूपतात्मानंदस्वरूपतासु
स्वरूपत्वंचात्मानुकूलत्वप्रकाशमात्रात्मवादिनः कस्य प्रकाशानुकूलो भवेति प्रकाशमात्रात्मवादिनः कथं निदृष्टानंदस्व
रूपं तादुत्तपयादस्वरूपापत्तिमात्रे च स्वरूपस्य नित्यनिष्पन्नत्वा दुपसंयन्नस्य स्वरूपेण मिनिष्य च तत्र इति वचनमनर्थकं सार

मिः
३१

राम
१००

हिरण्यगर्भे अपितु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि वाक्यशेषे यशो हं भवामि ब्राह्मणानामिति तस्याभिसंधातुः सर्वो विद्याविमो कर्तुं
कसर्वात्मभावाभिसंधानान् अष्टवशोभातिविधूय पापं चंद्र इव शोभेत् स्वात्ममुच्यध्वत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्म
लोकमभिसंभवानीत्यभिसंभाव्य ब्रह्मलोकस्या कृतं त्वं श्रवणात् सर्वबंधविनिर्मुक्तस्य च साक्षात् ब्रह्म वणादतः परमेव
ब्रह्मोपासी नमश्चिंशदिनातिवाहिकैर्गणानयतीति जे भिनेर्मते इदानीं वादरायणस्तु भगवान् स्वमतेन सिद्धं वमा
ह श्रीप्रतिकालं वनान्नयतीति वादरायण उभयथा च दोषात् न क्रतुः अ० अ० प्रतीकालं वनान्नयतीति कालं वनयति
रिक्ता न नयतीत्यर्चिंशदिनातिवाहिकैर्गणानयति भगवान् वादरायणो मेने एतदुक्तं भवति कार्यमुपासी नान्नयतीति न
पंपक्षः संभवति परमेवोपासी नानित्ययमपि नियमो नास्ति न च प्रतीकालं वनान्नयति अपितु येषं ब्रह्मोपास
ते ये चात्मानं प्रकृतिविद्युक्तं ब्रह्मात्मकं मुपासते तानुभयविधान्नयति चेत्तु ब्रह्मकार्यं तर्ह्येतन्नामादिकं वस्तुदे
वदत्तादिषु सिंहदिबुद्धिं वदुस्तद्व्या केवलं वा तत्तद्वस्तुपासते न तान्नयति अतः परं ब्रह्मोपासी नानात्मानं
चेत्प्रकृतिविद्युक्तं ब्रह्मात्मकं मुपासी नान्नयतीति कुतः उभयथा च दोषात् कार्यमुपासी नान्नयतीति पक्षे
स्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्येत्यादिकाः श्रुतायः प्रकुप्येयुः पश्यमेव ब्रह्मोपासी नानितिव नियमेत
द्यदित्येविदुर्धे चोमेरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते ते चिद्विषमभिसंभवतीति पंचाग्निविदोऽप्यर्चिंशदिगणो नयतीति श्रुतिः
प्रकुप्येत अत उभयस्मिन्नापि पक्षे दोषः स्यात्तस्मादुभयविधान्नयतीति तदेतदाह तक्रतुः कृतं क्रतुः कृतं धोपासी नस्त
येव प्राप्नोतीत्यर्थः यथा क्रतुः शिखिं लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति ते यथा यद्योपासते इति न्यायात् च अग्निविदो
प्यर्चिंशदिनागति श्रवणात् अर्चिंशदिनागतस्य ब्रह्म प्राप्नुयुः शब्दति श्रवणाच्चात एव तक्रतुः न्यायात् प्रकृतिविनिर्मु
क्तं ब्रह्मात्मकं तानुसंधानं सिद्धं नामादिप्राणपर्यंतं प्रतीकालं वनानां त्मभयविधुः प्रकृतिसिद्धोपासनाभावाद् चिन्मि श्रोपासनेन

प्रत्यगात्मविषयमित्युत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्वित्यत्रप्रतिपादितमनोपहतपाप्मत्वादिस्वरूपएवायमात्मासं
सारदशायांकर्माख्ययाविद्ययातिरोहितस्वरूपः परं ज्योतिरूपसंपद्यविर्भूतस्वरूपोभवतिअतः प्रत्यगात्मनोऽ
पहतपाप्मत्वादयः स्वाभाविकाः गुणाः परं ज्योतिरूपसंपन्नस्याविर्भवंतिजोत्यद्यंतेयज्योक्तंभगवताशौनकेनापिय
थानक्रियतेज्योत्स्नामलप्रक्षालनात्मनोः दोषप्रहाणान्नज्ञानमात्मनः क्रियतेतथायद्योदयानकरणात्क्रियते
नजनेपरं सदेवनीयतेयक्तिमसतः संभवः कुतः तथोदयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः प्रकाश्यतेनजन्मतेनित्या
एवात्मनोहितइतिज्ञानानंददिगुणानां कर्मणामात्मनि संकुचितानां परं ज्योतिरूपसंपत्त्या कर्मबंधाद्व्ययेविकाशा
रूपाविर्भावोनानुपपन्नइतिसुष्टुक्तं संपद्यविर्भावइति श्रीप्रविभागेनदृष्टत्वात् ० किमयं परं ज्योतिरूपयन्तः स
र्वबंधविनिर्मुक्तः प्रत्यगात्मास्वात्मानं परमात्मनः पृथग्भूतमनुभवतिउततत्प्रकारतयातदविभक्तमिति विना
यसोऽभ्युतेसर्वान्कामान्सहबुद्धिणाविपश्चितायदापश्यः यथातेरुक्तवर्णकक्षीरमीशोपुरुषं बुद्धयोजितं ददाविद्वान्
पुण्यपापेविध्यनिर्जनेः परमं साम्यमुपेतिइदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः सर्वेपिनोयज्येतेप्रलयेन
व्यथंतिचइत्यादिश्रुतिसमन्तिभ्योमुक्तस्यपरेण साहित्यसाम्यसाधर्म्यवगमात् पृथग्भूतमनुभवतीतिप्राप्तुच्यतेअ
विभागेनेतिपरस्मात्बुद्धिणाः स्वात्मानमविभागेनानुभवतिमुक्तः कुतः दृष्टत्वात्परं बुद्धोपसंपद्यनिवृत्ताविद्यानि
रोधानस्ययाथातथेनस्वात्मनोदृष्टत्वात्स्वात्मनोऽस्वरूपं हितत्वमस्ययइमात्माब्रह्मएतदात्ममिदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्र
ह्मेत्यादिसामानाधिकरणनिर्देशोद्यंश्रात्मनितिष्ठन्नात्मनोऽतरोयमात्मानवेदयस्यात्माशरीरंयश्रात्मानमेतरोयमय
तिसत्त्वात्मांतर्ह्याम्यस्यतः अंतःप्रविष्टः शास्त्राजनां सर्वान्माइत्यादिभिश्चपरमात्मात्मकं तच्छरीरतयातत्प्रका
रभूतमितिप्रतिपादितमवस्थितेरितिकाशरूत्तइत्यत्रभूतोऽविभागेनाहंब्रह्मास्मीतीत्येवानुभवतिसाम्यसाधर्म्यव्यपदे
शोब्रह्मप्रकारभूतस्येवप्रत्यगात्मनः स्वरूपं तत्सममितिदेवादिप्राकृतेरूपप्रहाणेनब्रह्मसमानश्रुतिप्रतिपादयति

अतोऽपूर्वेण साध्येन रूपेण संबध्यते एवं चाभिनिष्पद्यत इति वचनं मुख्यार्थमेव भवति स्वेन रूपेणोत्पत्त्या नंदेकांतेन स्वासा
 धारणेनाभिनिष्पद्यत इति संगच्छते इत्येवं प्राप्तिमिधीयते संपद्याविभीवरति प्रयं प्रत्यगात्मा चिरादिना परं ज्योति
 रूपसंपद्यायं दशाविशेषमापद्यते स्वस्वरूपा विभीवरूपः नापकीकारोत्पत्तिरूपः कुतः स्वेन प्राकृतस्वेन रूपे
 लेति विशेषणोपादानादित्यर्थः आगंतुकदे इपरि ग्रहे हि स्वेन रूपेणोत्पत्तिविशेषणमनर्थकं स्यात् अविशेषणोपि त
 सत्त्वकीयरूपत्वात्तिष्ठेः यत्कृते स्वरूपस्य नित्यप्राप्ते त्वाप्युपसंपद्याभिनिष्पद्यते इति वचनमनर्थकमिति
 अत्रोत्तरं श्री मुक्तः प्रतिज्ञानात् श्री कर्म संबधत कृतं देहादि विनिर्मुक्तः स्वाभाविकेन रूपेण अवस्थितोऽनस्वे
 न रूपेण अभिनिष्पद्यत इत्युच्यते अतो नित्यप्राप्तस्यापि स्वरूपस्य कर्मरूपा विद्यातिरोहितस्य तिरोधाननि
 वृत्तिरत्राभिनिष्पत्तिरुच्यते कुतः प्रतिज्ञानात् सा हि प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञाता कुत इदमवगम्यते यस्यामेति प्र
 कृतं प्रत्यगात्मानं जागरिता द्वावस्थानितय विनिर्मुक्तं त्रिधा त्रिध हेतुभूत कर्मादयं शरीरविनिर्मुक्तं च प्रति
 पादयितुमेतं त्वेव भूयो नु व्याख्यास्यामीति पुनः पुनरुक्त्वा एव मेवैष सं प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं
 ज्योतिरूपसंघट्टस्वेन रूपेण अभिनिष्पद्यत इत्यभिधानात् अतः कर्मणा संबध्यस्व परं ज्योतिरूपसंघट्टवं धनिव नि
 रूपा विनिर्मुक्तिः स्वेन रूपेण अभिनिष्पद्यत इत्युच्यते स्वरूपा विभीवेय्यभिनिष्पत्तिरादौ दृश्यते युक्त्या यमर्थे नि
 ष्यद्यत इत्यादिषु यज्जोक्तं आत्मस्वरूपस्य सुषुप्तावपुरुषार्थत्वदर्शनात् स्वरूपा विभीवेमोक्षशास्त्रस्यापुरुषा
 र्थत्वावबोधितं स्यादिति कृत्वा देवाद्यवस्थावत्सुखसंबध्यवस्थांतरप्राप्तिरभिनिष्पत्तिरिति तत्रोत्तरं आत्मा प्रक
 रणात् • स्वरूपेणोवायमात्मा परतपाप्मात्वादिसत्यसंकल्पत्वयव्यं तं गुणक इति प्रकरणादवगम्यते यस्यात्मा पर
 तपाप्माविजरो विमृत्युर्विशोको विजिह्यत्सोपि पापः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति प्रतीयति वा के के मः इदं प्रकरणा

श्री.भा.
च.
१०२

33

मन्यते कुतः उपन्यासात् पूर्वभाषादौ यनिवदाद्य-आत्मा परतया मेत्याद्युपन्यासात्प्रमाणान्तेर्वामपरतया फलसत्यसंकल्पा-
दीनामपि भावादिद्यमानत्वात्तुल्यप्रमाणानामितरेतरबाधो न युज्यत इत्यर्थः न च वस्तुविरोधादपरतया फलत्वादीनाम-
विद्यापरिकल्पितत्वेन्याय्यविशेषाभावादिपरीते कस्मान्न भवतीति न्यायानुल्यवल्लेखशक्त्यस्य आधारणा स्यान्वय-
रत्वमेव न्याय्य एव मध्यविरोध इत्यभ्युपगम्य वदन् ज्ञानमेवास्मिन् स्वरूपे नान्यत्विच्छिदस्तीत्ययमर्थो विज्ञानघन एवेत्या-
दिभिर्न प्रतिपाद्यत इति मन्यते कस्तु हि विज्ञानघन एवेत्यवधारण स्यात्; कृत्स्नोऽप्यात्मा जड व्याकृतैः स्वप्रकाशो नाप्या-
यत्तप्रकाशः स्वत्योपि देशोस्तीत्ययमर्थो वाक्यादेव सुव्यक्तः स यथासंध्यवधानेन तरोवाहकृत्स्नोर स च न एव एवं वा-
रेयमात्मानं तरोवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति नैवेवं प्रत्यगात्मनो धर्म्मिस्वरूपस्य कृत्स्नस्य विज्ञानघनत्वेप्य-
परतया फलसत्यसंकल्पत्वादियमसंबंधो बाधोतरावगता विरुद्धते यथासंध्यवस्य कृत्स्नस्य रसघनत्वे रसनेन्द्रिया-
वगते चक्षुराद्यवगता रूपकादिन्यादयो न विरुद्ध्यते इदमत्र वाक्यतास्यर्थं यथा रसवत्स्वात्मफलदिपुत्वेगादिप्रदेशभेदे-
न रसभेदे सत्यपि संधवघनस्य सर्वत्रैकरसत्वं तथात्मनोपि सर्वत्र विज्ञानस्वरूपत्वे स्वप्रकाशस्वरूपत्वमित्यर्थः श्रीसंक-
ल्पो देवतव्युत्तेः। मुक्तः परं बुद्धोपसंघट्टानस्वरूपो परतया फलत्वादिसत्यसंकल्पयर्थे तगुणक आतिर्भवतीत्युक्तं तम-
धिकृत्य तस्य सत्यसंकल्पत्वप्रयुक्ता व्यवहाराश्च संप्रपञ्चे सतत्र पर्येति जडानरममाणस्त्रीभिर्वीर्यानेवीर्या-
तिभिर्वैतिकिमस्य जात्यादिप्राप्तिः प्रयुक्तो न रसापेक्षोऽत परमपुरुषस्यैव संकल्पमात्रादेव भवतीति विशये लो-
के राजा दीनो सत्यसंकल्पत्वेन व्यवहरीयमाणो कार्यनिष्पादने प्रयुक्तो न रसापेक्षत्वदर्शनादस्यापितत्ता-
येत्येति प्राप्तेः संकल्पादेव तिकृतः तद्व्युत्तेः सपदि विह लोका कामो भवति संकल्पादेवाप्यवितरः समुत्तिष्ठतीति संकल्पा-
देवाप्यपित्रादीनां समुत्थानं प्रयते न च प्रयत्नांतरसंघट्टत्वाभिधायि कृत्यंतरं दृश्यते येनास्य संकल्पादेवैत्यवधारण

सहस्रकृतिस्त्वेवंभूतस्यप्रत्यगात्मनःप्रकारिणा ब्रह्मणा सहतद्रुणानुभवंप्रतिपादयतीतिनकश्चिद्विरोधःब्रह्मप्रकारतया
तदविभागेनेहिंसंकल्पादेवतच्छ्रुतेरित्यादिर्नविरुध्यतेअधिकंमुभेदनिर्देशादधिकोपदेशादित्यादिचश्रीब्राह्मेण
जेमिनिरूपय्यासादिभ्यः०प्रत्यगात्मनःपरंज्योतिरूपसंपद्यनिवृत्ततिरोधानस्यस्वरूपाविर्भावएवेत्युक्तंतत्रयेनस
कूपेणायमाविर्भवतितत्त्वरूपंश्रुतिवैविध्याद्विचार्यतेकिमपहतपाप्मत्वादिकमेवास्वत्वरूपमिति तेनरूपेणायमा
विर्भवतिउतविज्ञानमात्रमेवेतितेनरूपेणायोभयोर्विरोधइत्युभयस्वरूपेणैवेति किं तावन्प्राप्तं ब्राह्मेणेति जेमि
निराचार्योमन्यते ब्राह्मेणापहतपाप्मत्वादिनेत्यर्थःअपहतपाप्मत्वादयोहिदहरवाक्येब्रह्मसंबंधितयाश्रुतावा
मेलेति कुतोवगम्यतेउपयासादिभ्यःउपन्यस्यतेहिब्रह्मगुणामपहतपाप्मत्वादयःप्रत्यगात्मनोपिप्रजापतिवाक्येयथा
मापहतपाप्मेत्यादिनासत्यसंकल्पसंतेनप्रादिष्टायेनसत्यसंकल्पत्वादिब्रह्मगुणायत्ताजस्यणादयोजनंनकीडनरम
माणइत्यादिवाक्यावगताव्यवहारगृह्यतेअथैवमप्युपन्यासादिभ्यःप्रत्यगात्मनोविज्ञानमात्रस्वरूपत्वंनसंभवतीतिजे
मिनेर्मतमश्रीचित्तितन्मात्रेणतदात्मकत्वादिसौंडलीमिः०चेतन्यमात्रमेवास्वत्वरूपमिति तेनरूपेणाविर्भवतीत्यौड
लीमिराचार्योमन्यतेकुतस्तदात्मकत्वात्तावन्मात्रात्मकत्वादस्यप्रत्यगात्मनःसम्यग्साधनंयद्यनंतरोवाह्यःकृत्स्नो
सद्यनुएवएवंवाप्रैउग्रयमात्मानंतरोऽवाह्यःकृत्स्नःप्रज्ञानंनएवेत्यवधारणात्विज्ञानमात्रमेवास्वत्वरूपमित्यव
गम्यतेअतोऽस्यागुणोतराभावादपहतपाप्मेत्यादयःशब्दाविकारमुत्पदुःखाद्यविद्यातत्तदर्थम्यावत्तिपराइतिचित्तिवमा
त्ररूपेणाविर्भावइत्यौडलीमेर्मतंसंप्रतिभगवाच्चादरायणःस्वमतेनतिहान्तमाहश्रीएवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं
वादरायणःएवमाहविज्ञानमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादनेत्यपि सत्यकामत्वादीनांपूर्वोक्तानां गुणानामविरोधंवादरायणप्राचार्य

शा.भा.
च०

१०३

34

इत्याह श्रीतत्त्वभावे संधवदुपत्तेः० स्वेनैव सृष्टतनुप्रभस्युपकरणभावे परमपुरुषसृष्टे रूपकरणौर्भोगोपपत्तेः सत्यसंकल्पोपि
स्वयमेव सृजति यथा स्वप्ने प्रथमं स्थानं रथयोगान्यथः सृजत इत्यारम्भाथवे शांताः पुष्करिण्यः स्तवत्यः सृजते सहकृति
यएषु संधेषु जागर्तिका संकामं पुरुषो निर्मिमाणः तदेव शुक्रममृतं तद्रूपं तदेवामृतमुच्यते तस्मिं लोकाः श्रिताः सर्वे त
दुनात्येति कश्चनेति चेत्परमसृष्टेरथाद्युपकरणौर्जीवोर्भुक्ते तथामुक्तापिलीलाप्रवृत्तेने श्वरेण सृष्टेः पितृलोकदि
मिलीलारसंभुक्ते श्रीभावे जायते० स्वसंकल्पादेव सृष्टतनुप्रभस्युपकरणभावे जायत पुरुषभोगवन्मु
क्तो लीलारसंभुक्ते परमपुरुषोपिलीलायै दशरूपवसुदेव पितृलोकदिकमात्मनः सृष्ट्या ते मनुष्या धर्मा लीलारसं
भुक्ते तथामुक्तानामपि स्वलीलायै पितृलोकदिकं स्वयमेव सृजति कदाचित्कदाचिच्च मुक्ताः सत्यसंकल्पत्वात् परमपुरुषली
लांतरगतस्वपितृलोकादिकं स्वयमेव सृजंतीति सर्वमुपपन्नं ननु प्राप्ताणुपरिमाण इत्युक्तं कथमनेकस्वशरीरे द्वेकस्यालो
रात्माभिमानसंभव इत्यत्राह श्रीप्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति श्रीयथाप्रदीपस्यैकस्यैव एकस्मिन्देशे बतमानस्य स्वप्रभया
देशांतरावेशस्तथाह नो द्वेकदेशस्थितस्यैव स्वप्रभारूपेण चेतनेन सर्वशरीरावेशो नानुपपन्नः यथाचैकस्मिन् पिदे
हे हृदयाद्येकप्रदेशवर्तिनोपि चैतन्यव्याप्या सर्वस्मिन् देहे प्रात्माभिमानस्तद्वत् इयानविशेषः अमुक्तस्य कर्मणा संकुचितता
नस्य न देहांतरे प्रात्माभिमानानुगुणव्याप्तिः संभवति मुक्तस्य त्वसंकुचितज्ञानस्य यथासंकल्पमात्माभिमानानुगुणव्याप्ति
रिदमिति ग्रहणानुगुणचनानुपपन्ना तथाहि दर्शयति बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवसवित्तेयः स
चानेत्यायकल्पते इत्यमुक्तस्य कर्मनिग्रामकं मुक्तस्य स्वैवेति विशेषः ननु परं ब्रह्म प्राप्स्यन्तरवाह्यं न लोके दृश्यंति श्रुति
प्राप्तेनात्मना संपरिचक्षते न बाह्ये किं वनवेदं न चान्तरमिति तत्कथं मुक्तस्य सार्वज्ञमुच्यते तत्रोत्तरं चाप्यपसं पत्योरन्यत

स्य विज्ञानघनरवेति वद्व्यवस्थापनं क्रियते। अतएव चानन्याधिपतिः यतो मुक्तः सत्यसंकल्पः अतएव चानन्याधिपतिः
अनन्याधिपतित्वं विधिनिषेधयोग्यत्वं विधिनिषेधयोग्यत्वे हि प्रतिहतसंकल्पत्वं भवेत् अतः सत्यसंकल्पत्वं
अतएव सत्यसंस्मरणवतीत्युच्यते श्री-प्रभावं वादिराह ह्येवम् किं मुक्तस्य देहे
न्द्रियाणि संति उत न संति अथ वा यथा संकल्प्य संति न संति चेति विप्रो येशरीरेन्द्रियाणामभावं वादिराचार्यो म
न्यते कुतः आह ह्येवं न ह वै स शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप्यहतिरस्ति अशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रियेस्य शतद
तिशरीरसं बंधे दुःखस्यावर्जनीयत्वमभिधाया स्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य च न रूपेण
भिनिष्पद्यत इति मुक्तस्याशरीरत्वं ह्यहं कृतिः श्रीभावं जैमिनिर्विकल्पा मननात् मुक्तस्य शरीरेन्द्रियां भावं द
जैमिनिराचार्यो मन्यते कुतः विकल्पा मननात् विविधः कल्पो विकल्पः वैविध्यमित्यर्थः स एकधा भवति त्रिधा
भवति पंचधा भवति सप्तधेत्यादि श्रुते आत्मनोऽहं एकस्या छद्मस्य अनेकधाभावा संभवा त्रिधा भावादयः शरीरनि
बंधना इत्यवगम्यते अशरीरवचनं तु कर्मनिमित्तशरीराभावपरं तदेव हि शरीरं प्रियाप्रियहेतुः भगवांस्तु वादरा
यणः स्वमतेन सिद्धातमाह श्री द्वादशाहं वदुभयविधं वादरायणोऽतः ० संकल्पादेवेत्येतदतः प्रादेन परा मप्रप
ते अतएव संकल्पादुभयविधं शरीरमशरीरं च मुक्तं भगवान् वादरायणो मन्यते एवं चोभयविधश्रुतिरूपपद्यते ह
द्वादशाहं वद यथा द्वादशाहेन द्वादशाहमधिकमा उच्यते द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्युपैति यजति चोदनाभ्यां संक
ल्पभेदेन सत्रमहीनं च भवति यदा शरीराद्यप्यकरणवत्त्वं तदा तानि शरीराद्यप्यकरणानि स्त्वेनैव सद्धानीति नास्ति नियम

शा.भा.
३०४

तदेष्टतवृष्णं प्रजायेयेति तन्नेजोऽयजतेति ब्रह्मवाइदमग्र आसीत् तदेवं सन्न व्यभवत् तच्छ्रेयो रूपमस्य सज्जवत् संत्रयान्नेना निदेव ब्राह्म
त्राणि श्रोत्ररुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीन् आत्मा न्यक्ति च निमिषत् स
इष्टतलोका नृसृजा इति स इमान् लोकान् सृजत एको ह वै नाशय एवाग्र आसीन् ब्रह्मा नेशानः नेमेधा वा एधिधीन
नक्षत्राणि नापो नाग्निर्न सोमो न सूर्यः स एकाकी निरमेत तस्य ध्यानंतः स्थस्यैका कन्या दशेन्द्रिया लीत्यादिषु यः प
थि व्याप्तिष्ठ न एधि व्याश्रित इत्यारभ्य यः आत्मनितिष्ठ न्नित्यादिश्च खिलजन्त्रियमनं परमपुरुषं प्रकृत्यैव प्रकृत्यते
असन्निहितत्वाच्च न चैतेषु निखिलजगन्त्रियमनं प्रसंजीषु मुक्तस्य संनिधानमस्ति येन जगद्वापारं तस्यापि स्यात्
श्रीप्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमंडलस्थोक्तेः श्रीसत्त्वरूपवत्तितस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति इमा लोका
न्कामानीकामरूपानु संचरन्ति प्रत्यक्षेण श्रुत्या मुक्तस्य जगद्वापा उपदिश्यते अतो न जगद्वापारवर्जमिति चे २८
न प्राधिकारिकमंडलस्थोक्तेः प्राधिकारिकारेषु निष्कृता हिरण्यगर्भदयः मंडलानि तेषां लोकाः तस्या भोगा मुक्तस्या
कर्मवश्यस्य भवतीत्ययमर्थस्तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादि नीचते अकर्म प्रतिहृतज्ञानो मुक्तोधिकारिलोकानुव
त्नविदिति भूताननुभूययथा कामे तय्यतीत्यर्थः तदेवं विकारांतर्वर्तिन प्राधिकारिकमंडलस्थाने सर्वा न भोगा न सर्वति
भूतिभूताननुभवतीत्यनेन वाक्येनोच्यते न जगद्वापारः यदि संसारिवन्मुक्तो विविकारांतर्वर्तिनो भोगा न्मुक्तेर्तर्हि वदस्ये
वमुक्तस्याप्यंतवदेव भोग्यजातमन्यंच स्यात्तत्राह विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ० विकारे जन्मादिकेन वर्तत इति विकारा
वर्तिनिर्धृतनिखिलविकारं निखिलं ह्यप्रत्यनीककल्याणैकतान निरतिशयानंदपरं ब्रह्म सविभूतिसकलकल्याण
गुणमनुभवति मुक्ताः तद्धिभूत्यंतर्गतत्वेन विकारवर्तिनां हिलोकानामपि मुक्तभोग्यत्वं तथा हि परस्मिन्ब्रह्मणि निर्विका
रे नवधिकातिशयानंदे मुक्तस्यानुभवित्वेन स्थितिमाह श्रुतिः यदा ह्येवमेतस्मिन् दृश्येनात्म्ये निरुक्ते नित्येनेभवे

२८

१४

रावेक्षमाविष्कृतं हि श्रीनेदं वचनं मुक्तविषयं अपि तु स्वाप्यसंपत्तोरन्यतरापेक्षं स्वाप्ययः सुषुप्तिरित्युक्तं संपत्तिश्च मरणं
वाञ्छनसि संपद्यत इत्यादिभ्यतेजः परस्यां देवतायामिति वचनान्नयोऽश्नावस्य योः प्राक्तप्राप्तिर्निसंबोधत्वे च विद्यते अत
स्तयोरन्यतरापेक्षमिदं वचनं सुषुप्तिमरणयोर्निसंबोधत्वं मुक्तस्य च सर्वज्ञत्वमाविष्कृतं हि श्रुत्या न ह्यवलम्ब्य मेवं
संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति ने एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोगं पश्यामीति सुषुप्ति
वेलायां निसंबोधत्वं मुक्ता तस्मिन्नेव वाच्ये मुक्तमधि रूपाय सवा एष एतेन दिव्येन चक्षुषामनसेतान्कामान् पश्य
नरमतेय एति ब्रह्मलोकमिति सर्वज्ञत्वमुच्यते तथा सर्वहृदयप्रपः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः इति च स्पष्टमेव सर्वज्ञत्वं
मुच्यते तथा मरणोचनिसंबोधत्वं मेतेषां भूतेषां ह्यनुत्तरायता न्येवानुविनश्यतीत्युक्तं विनश्यति न पश्यतीत्यर्थः अतः
प्राप्तेनात्मनेति वचनं स्वाप्ययसंयत्तोरन्यतरापेक्षं जगद्धापादवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च किं मुक्तस्यैव
यं जगत्स्रष्ट्यादिपरमपुरुषासाधारणं सर्वं श्रुतत्वं मन्त्रि उततद्रहितं केवलपरमपुरुषानुभवविषयमिति संशयः किं मुक्तं ज
गदीश्वरत्वमपीतिकुतः निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति परमपुरुषेण परमसाम्यापत्तिश्च तेऽसत्यसंकल्पश्च तेऽनहि
परमसाम्यसत्यसंकल्पत्वे सर्वं श्रुतसाधारणं जगद्धापादरूपजगन्निर्गमनेन विनोपपद्यते अतः सत्यसंकल्पत्वं परमसा
म्योपपत्तये सप्तजगन्निर्गमनरूपमपि मुक्तैश्च व्यमित्येवं प्राप्तप्रचक्षते जगद्धापादवर्जमिति जगद्धापादो निरिवल
चेतनाचेतनस्वरूपमप्यतिप्रवृत्तिभेदनियमनमैतर्थां निरस्तनिरिवलतिरोधानस्य निर्वीजब्रह्मानुभवरूपमुक्त
स्यैव व्यक्तः प्रकरणात् निरिवलजगन्निर्गमनं हि परं ब्रह्म प्रकृत्या श्राव्यते यतो वा इमां भूतानि जायंते येन जा
तानि जीवन्ति यत्प्रयंत्यभि संविशन्ति तद्दिज्जिह्वा सस्व तद्भुजिति यदेतन्निरिवलजगन्निर्गमनमुक्तं नामपि साधारणं स्यात्तत
श्चेदं जगदीश्वरत्वरूपं ब्रह्मलोकं न संगच्छते इति साधारणं हि लक्षणं त्वं तया स देव सोमे दस्य असी देक मे वा दितो यं

परमपुरुषस्य नित्येष्टत्वादेव तथा वस्थानमस्तीति शास्त्रादवगम्यते अतो मुक्तस्य सत्यसंकल्पत्वं परमपुरुष
 साम्यं च जगद्वापारवर्जं श्री भोगमात्रसाम्यलिंगञ्च श्री ब्रह्मयाथात्म्यानुभवरूप भोगमात्रे मुक्तस्य
 ब्रह्मसाम्यप्रतिपादनाच्चल्लिंगाज्जगद्वापारवर्जमित्यवगम्यते सोऽश्नुते सर्वान् कामान्सह ब्रह्मणा वि
 पश्चितेति अतो मुक्तस्य परमपुरुषसाम्यसत्यसंकल्पत्वं च परमपुरुषसाधारणं निखिलजगन्निवसनं प्र
 तावुगुण्येन वर्णनीयमिति जगद्वापारवर्जमेव मुक्तैश्चर्य्यं यदि परमपुरुषाय न मेव मुक्तस्यैश्चर्य्यं तर्हि
 तस्य स्वतंत्रत्वेन तत्संकल्पा न्मुक्तस्य पुनरावृत्ति संभवनाशं केत्यत्राह श्री अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः
 शब्दात् श्री यथानिखिलहेयप्रत्यनीककल्पा लौकिकता नो जगज्जन्मादिकारणं समस्तवस्तुविलक्षणः सर्व
 ज्ञः सत्यसंकल्पः आश्रितवात्सल्यैकजलधिः परमकारुणिको निरस्तसमाभ्यधिकसंभाव नः परब्रह्मा
 भिधानः परमपुरुषोस्तीति शब्दादवगम्यते एवमहरहरनुद्धीयमानवर्णाश्रमधर्मानुगृहीत तदुपासनरू
 पतत्संराधनप्रीत उपासी नाननादिकालप्रवृत्तानंतदुस्तरकर्मसंचयरूपाविद्यां विनिवर्त्य स्वयाद्यात्म्यानुभव
 रूपानधिकातिशयानंदं प्राप्य पुनर्जीवर्त्तयतीत्यपिशब्दादेवावगम्यते शब्दश्च सखत्वेव वर्त्तयन्मावदायुषं ब्र
 ह्मलोकमभिसंपद्यते न पुनरावर्त्तते इत्यादिकः तथा च भगवता स्वयमेवोक्तम् मामुपेत्य पुनर्न जन्मदुःखालय
 मशास्वते नासुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गता आब्रह्मभुवनाह्नौ का पुनरावर्त्तनोर्ज्जनमामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्ज

प्रतिष्ठां विदंते अथ सो भयं गतो भवति र सो वै सः २ संज्ञे वायं लब्धानं दी भवतीत्यदिका तद्धि भूतिभूतं चे जगत्ते वैवर्तते
 तस्मिंश्चोकाश्रिताः सर्वे तदुनात्मेति कश्चने निष्कृतेः अतः स विभूतिकं ब्रह्मानुभव न विकारो तर्बन्नि न अधिकारिकं
 उत्तस्थानपि भोगान् भुंक्ते इति सर्वेषु लोकेषु कामचार इत्यादि नोच्यते न मुक्तस्य जगद्वापारः श्री दर्शयत एवं प्रत्यक्षानुमा
 ने श्री अथ प्रत्यगात्मनो मुक्तस्य नियाम्य भूतस्य नियं ह भूत परमपुरुषासाधारणं जगद्वापार रूपं नियं न न संभवतीत्यु
 क्तं निरविलजगन्निधमन रूपो व्यापारः परमपुरुषासाधारण इति दर्शयतः प्रकृतिस्मृती भीष्मास्माद्वतः पर्वते भीष्मो देति
 सूर्यः भीष्मास्मादग्निश्चंद्रश्च मस्युर्ध्वं वति पंचम इति एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गिसूर्या चंद्रमसो विधत्ते तिष्ठ
 त इत्यादि तथा एष सर्वे अक्षर एष भूताधिपति एष भूतपाल एष सेतुर्विधर एषः एषां लोकानां म संभेदा येति च प्रकृतिः
 स्मृतिरपि मया ध्यक्षेण प्रकृतिः स्वयं ते स्वराच्चरं हेतुना नेन कौं ते यजगद्वि परिवर्तते विष्टभ्या ह मिदं कृत्स्न
 मेकांशेन स्थितो जगदिनि च तद्धामुक्तस्य सत्यसंकल्पत्वादि पूर्वकस्याप्यानंदस्य परमपुरुष एव हेतुरिति प्रक
 तिस्रृती दर्शयतः एष हि बानंदयातिमां चो व्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते स गुणान् समतीत्येतां नृवृक्षभूपा
 यकल्पते ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा ह म मृतस्याव्ययस्य च शास्त्रतस्य च धर्म्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य चेति यद्यप्यहं त
 मत्वादि सत्यसंकल्पत्वपर्यं तो गुणगणः प्रत्यगात्मनः स्वाभाविक एवा विभूतस्तथापि तस्य तथा विधत्वे मे
 व परमपुरुषा यत्तं तस्य नित्यस्थितिश्च तदा यत्ता परमपुरुषस्यैतन्नित्यता कां नित्ये पृत्वान्नित्यतया वर्तते
 इति न कश्चिद्विरोध एवमेव परमपुरुषभोगे यकरणस्य लीलौपक रणस्य च नित्यतया शास्त्रावगतस्य

न्ननविद्यतइति नवोच्छिन्नकर्मसंबंधस्या संकुचितज्ञानस्य परब्रह्मेकानुभवस्वभावस्य तदेकप्रियस्या
 नवधिकातिशयान्न दं ब्रह्मानुभवतो न्यापेक्षा तदर्थं शक्तिशरं भाद्य संभावात् पुनरावृत्तिशंका न च पर
 मपुरुषः सत्यसंकल्योत्पद्यं प्रियं ज्ञानिने लब्धा कदाचिदावर्त्तयिष्यति य एव माह प्रियो हि ज्ञानिनो त्यर्थं महं
 सच मम प्रियः उदाराः सर्व एवैते ज्ञानीत्वा तैव मे मतं आस्थितः सहि युक्तात्मा मामेवानुन्नमो गतिं ब्रह्म
 जन्मेनामंते ज्ञानवान् माम् प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ इति सूत्राभासः शास्त्रपरिसमा
 सिद्धो तयतीति सर्वे समं जसम् इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीरामकर्मसामुपाधेयचतुर्थीध्यायस्य चतुर्थः

148
982

सप्तमं अंक त

शास्त्रिकमिसासापाव्य

~~कर्मका~~ विधिबोधत

39